

زعفران نامہ

فہرست مندرجات و منابع، بہ انضمام پیش گفتار و یادداشت‌های سه کتاب با عناوین (و شماره صفحات):

۱. شناخت زعفران ایران (۳۲۰ صفحه)
۲. زعفران ایران، شناخت تاریخی و فزنی و کشاورزی (۸۹۰ صفحه)
۳. زعفران از دیرباز تا امروز، دایرة المعارف تولید و تجارت و مصرف (۸۹۰ صفحه)

از تالیفات پژوهشی*:

محمد حسن ابریشی

تهران، تیرماه ۱۳۹۸

---

* صاحب این قلم پژوهش علمی و عملی درباره زعفران را از سال ۱۳۴۷، با کشت چهل عدد پیاز زعفران، در کرت کوچکی در محوطه بانک تعاون کشاورزی (واقع در خیابان سپه) آغاز کرد و هفت سال وضعیت رویش و رشد گیاه و طول کلالة آن را مورد مطالعه قرار داد. پس از آن نیز کشت و مطالعه زعفران را در محوطه منزل و نیز بانک کشاورزی (واقع در خیابان جلال آل احمد) ادامه داده و طی نیم قرن مطالعات علمی و عملی و سفر به مناطق زعفران خیز علاوه بر یازده مقاله پژوهشی، به تالیف کتاب‌های مزبور پرداخته است.

برنام خدا، خردوادوگردان سپرآفرید

ویاچه زعفران نامه

اخیراً از سوی یکی از انتشارات، کتابی با عنوان زعفران، که به منظور داوری این هیچمدان ارسال شده بود، دریافت داشتم. طی سه روز مطالعه دقیق و کامل این تألیف، و نگاهی به منابع مندرج در متن و فهرست پایانی آن، بسیار ناراحت و مغموم شدم، بدان‌سان که توان گفت و شنید نداشتم و حتی توان راه رفتن از من صلب شده بود، میل به غذا نداشتم، شب‌ها خوابم نمی‌برد، این وضعیت نامطلوب تا یک هفته بعد استمرار یافت. خانواده‌ام به شدت نگران حال و سلامتی من بودند. حالم رو به وخامت بود، علت را مرتب می‌پرسیدند، پاسخ نمی‌دادم. در پی اصرار زیاد، سرانجام گفتم: مطالعه این اوراق آسودگی خیال و آرامش مرا صلب کرده است. چون، گردآورنده مطالب و مباحث و موضوعات آن، خلاصه حاصل پنجاه سال مطالعه، پژوهش، و کوشش‌های علمی و عملی مستمر مرا، درباره «زعفران» در این اوراق نقل کرده، و خواب و خوراک و آسایش مرا، در این سن کھولت، ربوده و از فعالیت‌های روزمره و مطالعه و نوشتن باز داشته است.

***

پژوهش همه‌جانبه، در باب زعفران، افزون بر شناخت خیلی از متون کهن و منابع معاصر، درباره رستنی‌ها و کِشْتنی‌ها و مصارف مختلف هر یک از آنها، در ادوار گذشته و عصر حاضر، مستلزم آگاهی‌های علمی و عملی در باب دانش‌ها و فنون متفاوت از جمله گیاه‌شناسی، آب و هواشناسی، فرهنگی، فلاحتی، طب و

داروشناسی، تاریخ و ادبیات، جغرافیای تاریخی و طبیعی، انسانی و اقتصادی و غیر آن است. با داشتن مشخصات مزبور، باید مطالعه متون کهن و منابع معاصر با دقت انجام شود، چون کلمه «زعفران» را باید در لایه‌های صدها و گاه هزاران کتاب و در بین سطرهای صفحات جستجو کرد. افزون بر اینها، دل بسته وطن مألوف و عاشق ایران (به مفهوم جغرافیایی بسی پهناور آن در قدیم)، و هر آنچه مربوط به این سرزمین است، از آن جمله «زعفران» باشد تا حوصله مطالعه هزاران کتاب و انجام پژوهش‌های علمی و عملی، و سفرهای دور و دراز مستمر بی‌مزد و پاداش مادی را پیدا کند.

همه اهل مطالعه و دانش‌پژوهان به خوبی می‌دانند که وجه تسمیه گیاه «زعفران» و محصول خوراکی داخل گل‌های آن، یعنی «کلاله» یا مادگی گل (استیگمات)، نیز با نام «زعفران»، همانند اسامی اعلام، چونان نام کسان و اسامی جای‌ها در فهرست یا نمایه‌های پایانی کتاب‌ها ثبت نمی‌شود. مگر آنکه کلمه زعفران نام شخص یا مکانی خاص باشد، از باب نمونه تاریخ طبری در ۱۵ جلد با ۶۷۸۵ صفحه در قطع وزیری، بدون فهرست اعلام اشخاص و جای‌ها، که در فاصله سال‌های ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۴ منتشر شده است باید با دقت سطر به سطر خوانده شود تا بتوان مطلب یا نکته‌ای که درباره «زعفران» آمده است ثبت و تحلیل کرد. نمونه دیگر، تاریخ امپراتوری هخامنشیان (تألیف پی‌یر بریان، ترجمه دکتر مهدی سمسار) با حدود ۱۹۰۰ صفحه، باید به دقت مطالعه کرد تا نشانی از «زعفران» و کاربرد آن در ایران عصر هخامنشی پیدا کرد. و به همین ترتیب باید هزاران کتاب با ده‌ها هزار صفحه از متون کهن نظم و نثر و نیز منابع ترجمه و تألیف عصر حاضر مورد مطالعه و جستجو قرار گیرد و پس از یادداشت‌برداری نکته‌ها و مطالب آنها درباره زعفران، به طبقه‌بندی یادداشت‌ها پرداخت و تألیف

پژوهشی کتاب زعفران را آغاز کرد؛ و در ضمن آن با کاشت چند دانه پیاز زعفران در کرت کوچکی، به مطالعه چگونگی رویش گیاه در خزان، و رشد گیاه و زایش بچه پیازها از کناره پیاز اصلی در زیر خاک پرداخت، و به این ترتیب به ویژگی‌ها و نکات بسیار جالب، از جمله گل‌دهی گیاه در نیمه اول پاییز، رشد گیاه در سرتاسر پاییز و زمستان و پژمردگی آن در فروردین تا اردیبهشت سال بعد و به خواب رفتن پیاز و بچه پیازها در سرتاسر نیمه دوم بهار و فصل تابستان، و دیگر خصوصیات آن پی برد. حاصل این مطالعه را نیز یادداشت کرده و در ضمن تألیف گفتار مربوط به کشت و کار زعفران در نظر داشته باشد.

این هیچمدان (محمدحسن ابریشمی)، از هشتاد سال عمر خود، هفتاد سال به یادگیری، جمع‌آوری کتاب و مطالعه گذرانده، و بیش از ده هزار جلد از منابع و متون کهن و معاصر در رشته‌های مختلف تاریخ و فرهنگ و تمدن، جغرافیا و سفرنامه، ادبی و عرفانی، طب و داروشناسی، علوم طبیعی و زیست‌شناسی و گیاه‌شناسی و زمین‌شناسی، اقلیم و آب و هواشناسی، کشاورزی و باغبانی و آب و آبیاری و غیر آن فراهم آورده و مطالعه کرده است. این مطالعات بیشتر پیرامون مباحثی از تاریخ کشاورزی و طبیعی بوده که منجر به تألیف صد و بیست مقاله و چند کتاب شده است. از جمله طی پنجاه سال مطالعه و تحقیقات علمی و عملی درباره «زعفران» که با مطالعه دقیق هزاران کتاب، سفرهای مکرر به مناطق زعفران‌خیز گذشته و کنونی، و نیز کاشت چهل عدد «پیاز زعفران» در کرت کوچکی در تهران طی چند دوره هفت ساله (۱۳۴۷ تا سال ۱۳۹۴) همراه بوده است؛ نتایج حاصل از مطالعات و اقدامات مزبور را دقیقاً یادداشت کرده است. همین یادداشت‌ها در تدوین سه کتاب درباره زعفران به کار آمده است. سه کتاب جمعاً در دو هزار و یکصد صفحه در قطع وزیری، که به گفته و نوشته برخی از

صاحب‌نظران و دانشمندان، آثاری یگانه است، و هیچ کس تا به حال درباره زعفران و مباحث و موضوعات آن، نه تنها در ایران، بلکه در همه عالم انجام نداده است. عناوین و مشخصات سه کتاب موصوف از این قرار است:

۱. شناخت زعفران ایران (۳۲۰ صفحه)، آغاز کار سال ۱۳۴۷، پایان ۱۳۶۳، با مقدمه شادروان سیدمحمدعلی جمال‌زاده و یادداشت مرحوم ایرج افشار، تهران، انتشارات توس ۱۳۶۶؛

۲. زعفران ایران شناخت تاریخی و فرهنگی و کشاورزی (۸۹۰ صفحه) آغاز ۱۳۶۷، انجام ۱۳۷۴، با یادداشت شادروان دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، و پذیرش این تألیف «به جای رساله دکتری در ادبیات فارسی»، تهران، انتشارات آستان قدس، ۱۳۷۶؛

۳. زعفران از دیرباز تا امروز دایرة المعارف تولید و تجارت و مصرف (۸۹۰ صفحه)، آغاز ۱۳۷۶ پایان ۱۳۸۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳. با یادداشت عالمانه شادروان ایرج افشار، که در آن از جمله آمده است: «... ابریشمی سراسر این کتاب را به ۲۶۵۱ یادداشت ارجاعی، توضیحی، تکمیلی مستند ساخته و با روشمندی مراجع پژوهش را شناسانده است... من درست نمی‌دانم ولی به گمان می‌توانم حدس بزنم که در زبان‌های دیگر هم کتابی بدین گستردگی و پردادگی درباره پیازکی چون زعفران هنوز نوشته نشده است. زیرا استخراج‌های ابریشمی از متون شعری و نثری دیرینه سال زبان فارسی‌نشانی است از آن...». کتاب زعفران از دیرباز تا امروز، در سال ۱۳۹۶، در فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی، به سرپرستی احمد سمیعی (گیلانی) معرفی شده، که در پی همین دیباچه، با عنوان «دایرة المعارف زعفران» آمده است.

باری، زعفران خوردنیِ فروشی اکنون (پنجشنبه ۲۰ تیر ۱۳۹۸) هر کیلوگرم

پانزده میلیون تومان است، و به لحاظ گرانی این محصول مشهور ایرانی، امکان تقلب و سرقت آن زیاد است، و غالباً پنهانی و دور از انظار، شیادان و مزوران این اعمال زشت را انجام می دهند. اما زعفران خواندنی و پژوهشی نیز مورد دستبرد و تقلب قرار می گیرد، با این تفاوت که این اعمال آشکارا و با شگردهای شگفت انگیز، توسط ریاکاران و شیادانی که دنبال نام و برخی نان هستند انجام می شود. این هیچمدان، با اینترنت و فضای مجازی و کامپیوتر سر و کاری ندارم، حتی با تلفن همراه نیز چندان آشنا نیستم، بنابراین همه مطالب و مباحث و موضوعات و نکته های بی شماری که در سه جلد کتاب زعفران، با عناوین مزبور آمده است، همان سان که اشاره شد حاصل مطالعه و جمع آوری اطلاعات گوناگون درباره زعفران، طی پنجاه سال متمادی با تلاش های مستمر و صرف هزینه های بسیار است. در زندگی نامه این هیچمدان با عنوان گفتگو با استاد محمدحسن ابریشمی شرح احوال و زندگی و کوشش های مطالعاتی و پژوهشی اینجانب طی هشتاد سال گذشته آمده است.

سخن کوتاه، کسب اطلاع شد که گردآورنده مزبور عضو هیئت علمی یکی از مؤسسات است. چه خوب بود که ایشان همت و حمیتی به خرج می دادند، و به پژوهش درباره حنا یا نیل یا روناس از گیاهان رنگی، یا در باب زیره یا زرشک یا زردچوبه، یا حتی درباره نام خود، یعنی «دستنبویه»، می پرداختند که اهل تحقیق به کوشش ایشان «آفرین» می گفتند و به نوشته های خود اعتباری می بخشیدند و جایگاهی والا در گروه علمی آن مؤسسه به حق پیدا می کردند. نه آنکه با دست بردن و نقل مطالب و منابع سه جلد کتاب زعفران موصوف، حاصل عمر مرا بربایند، و «نه آفرین (نفرین)» برای ابد خریدار شوند، و موجبات بی اعتباری نوشته های خود را فراهم کنند. ان شاء الله، ایشان آن همت و حمیت را دارند که با

تلاش تحقیقاتی علمی راستین آینده درخشانی برای خود رقم خواهند زد. اطمینان داشته باشند که در غیر این صورت صدمات زیادی خواهند دید. به قول شاعر: «گیرم که خلق را به فریبت فریفتی / با دست انتقام طبیعت چه می‌کنی؟»؛ یا به گفته امیرحسن دهلوی (وفات ۷۳۵): «از سخن دزدی نیارد شد کسی صاحب سخن / دیواگر انگشتی دزد سلیمان کی شود؟؛ از فضول حاسدان فضل «حسن» مخفی نماند / آفتاب اندر پر خفاش پنهان کی شود؟»؛ به منظور مقایسه منابع و مباحث نوشته ایشان، کتابی با عنوان *زعفران نامه* تدوین کرده‌ام، که در بردارنده فهرست مندرجات و منابع، به انضمام پیش‌گفتار و یادداشت‌های هر سه کتاب *زعفران* تألیف اینجانب به همراه اظهارنظرهای بزرگان و صاحب‌نظران درباره این آثار است. امیدوارم موضوعات و مباحث و نمایه‌ها و گفتارهای *زعفران‌نامه* (کتاب حاضر) به کار پژوهشگران و اهل تحقیق بیاید، و از مباحث و ارجاعات آن با امانت‌داری در تحقیقات خود بهره گیرند، انشالله.

محمد حسن ابریشی

تیر ماه ۱۳۹۸

دائرة المعارف زعفران

درباره تحقیق بزرگ استاد محمد حسن ابریشمی

فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی، به سرپرستی احمد سمیعی (گیلانی)^۱
مهبانو علیزاده

زعفران از دیرباز تا امروز، درباره پیشینه کاشت و تولید و تجارت و مصارف زعفران، تألیف محمد حسن ابریشمی (معاصر)، که به سال ۱۳۸۳ منتشر شد. مطالعه درباره زعفران و مسائل مربوط به آن توجه پژوهشگران متعدد را جلب کرده و مقالات پُرشماری در این باب به چاپ رسیده است. اثر ارزشمند ابریشمی را می توان فصل الخطاب این تحقیقات شمرد. مؤلف پس از سالها مطالعه و کندوکاو در منابع و مستندات فراوان و سفرهای علمی خود و تألیف و چاپ و انتشار دو کتاب شناخت زعفران ایران (۱۳۶۶) و زعفران ایران (شناخت تاریخی و فرهنگی و کشاورزی) (۱۳۷۴) به نگارش زعفران از دیرباز تا امروز همت گماشت که تحریری نوین و اثری تازه حاوی همه مباحث مربوط به این محصول گیاهی پُرارزش شمرده شده و به واقع، مجموعه گفتارهایی پُر مغز و ژرف درباره آن از کار درآمده است.

زعفران، یکی از گرانترین فراورده های گیاهی بومی ایران زمین است که در روزگاران دیرینه به سایر نقاط جهان انتقال یافته است. کشت و تولید به ویژه صادرات جهانی آن قرن ها به ایران تعلق داشته؛ امروزه نیز مرغوب ترین زعفران

---

^۱ فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی، تحت نظر هیئت علمی، سیدعلی آل داود و احمد سمیعی (گیلانی)، زیر نظر احمد سمیعی (گیلانی)، تهران، سروش ۱۳۹۶، ج ۴، ص ۳۶۳.

در ایران به دست می‌آید و به بازارهای جهانی عرضه می‌شود.
زعفران از دیرباز تا امروز شامل پنج گفتار مفصل است. در گفتار اول، از واژه
زعفران سخن رفته است.

در لغت‌نامه‌های فارسی و عربی ده‌ها واژه به معنی زعفران ثبت شده است که
به گفته مؤلف، شهرت نام «زعفران» آنها را در سایه جای داده و کمتر در مآخذ و
متون کهن فارسی به‌کار رفته‌اند. در این گفتار، به اسامی جای‌ها و کسان و
طوایفی اشاره شده که بر ساخته‌هایی از واژه «زعفران» اند یا با آن ترکیب شده‌اند
یا به آن منسوب گشته‌اند.

در گفتار دوم، از جغرافیای تاریخی مناطق زعفران‌خیز گفتگو شده است.
مؤلف بر اساس منابع معتبر، نشان می‌دهد که، در مناطق متعدد سرزمین ایران،
سابقه کشت زعفران وجود داشته و کشت آن مختص بیرجند و قاینات نبوده
است. این محصول از طریق خراسان به سایر نقاط ایران فرستاده می‌شد و، از این
رو، به زعفران خراسان معروف گردید. در این گفتار، از مناطق زعفران‌خیز در
جهان مانند کشمیر و چین نیز یاد شده است.

در گفتار سوم، تاریخچه مصارف زعفران گزارش شده است. این فراورده،
علاوه بر انواع غذاها، شیرین‌ها و حلواها، در خضاب‌کردن، رنگ کردن پارچه،
دعانویس‌ها، و سحر و جادو مصرف داشته و چه‌بسا هنوز دارد. مؤلف خواص
زعفران را نیز در همین گفتار شرح داده است.

در گفتار چهارم، مصرف زعفران در پزشکی و داروشناسی سنتی ذکر و گفته
شده که آن را مقوی قلب و حافظه، خنده‌آور، و خواب‌آور می‌دانسته‌اند. مطالبی
خواندنی درباره زعفران در باور عامه با اشاره به مثل‌ها، اشعار محلی، معماها و
تمثیل‌های فراوان در این گفتار آمده است.

گفتار پنجم شامل سه بخش زراعت، تجارت، و استانداردهای زعفران است. در مقدمه هر بخش، پس از اشاره به پیشینه، مباحث علمی و تخصصی مطرح شده است. آمارهای مندرج در این گفتار از منابع معتبر متعلق به سال‌های ۱۲۶۸ ق تا ۱۳۸۱ ش نقل شده است. در این گفتار، عمده‌ترین خریداران زعفران ایران در سال‌های اخیر معرفی شده‌اند و درباره بسته‌بندی و نرخ آن نیز توضیحات و اطلاعاتی به دست داده شده است.

ابریشمی، در تکمیل نوشته‌های پیشین خود درباره زعفران، با بهره‌گیری از پژوهش‌های جدید، مطالب تازه‌ای افزوده است. مندرجات این کتاب با یادداشت‌های انبوه از منابع و مراجع پُرشمار شرح بسط داده شده و مستند گردیده است. جداول متعدد حاوی اطلاعات گوناگون بر ارزش و اعتبار این اثر افزوده است.

مآخذ، ابریشمی، محمدحسن، *زعفران از دیرباز تا امروز*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳، سراسر کتاب؛ همو، «نگاهی به شناخت زعفران در ایران»، *کیهان فرهنگی*، س پنجم ش ۴ (تیر ۱۳۶۷)، ص ۳۲-۳۳؛ افشار، ایرج، «زعفران از دیرباز تا امروز»، *بخارا*، س هفتم ش ۱ (مرداد - شهریور ۱۳۸۳)، ص ۳۵۶-۳۵۸؛ همو، «یادداشت شناخت زعفران در ایران، تهران نشر توس، ۱۳۶۶، ص ۱۴.

«۲۵۰»

شناخت ایران
۱

شناخت زعفران ایران

تألیف محمد حسن ابریشمی

با مقدمه سید محمدعلی جمال زاده
ایرج افشار

فهرست مندرجات

	مقدمه از: محمدعلی جمال زاده
۱۱	یادداشت
۱۵	پیشگفتار
	گفتار اول – پیشینه زعفران
۲۱	بخش اول: معرفی وریشه لغوی زعفران
۲۵	معرفی زعفران
۲۶	ریشه لغوی واژه «زعفران»:
۲۶	– واژه زعفران در زبان فارسی
۲۸	– واژه زعفران در زبان عربی
۲۸	– واژه زعفران در سایر زبانها
۲۹	– نام علمی زعفران
۳۰	منابع استفاده شده در بخش اول
۳۳	بخش دوم: تاریخچه زعفران
۳۵	پیشینه باستانی زعفران
۴۱	زعفران در دوره هخامنشیان
۴۲	زعفران در دوره پارتها
۴۳	زعفران در دوره ساسانیان
۴۵	تاریخچه زعفران بعد از ظهور اسلام
۵۴	منابع استفاده شده در بخش دوم

۵۷	بخش سوم: جغرافیای تاریخی کشت
۵۹	نخست - جغرافیای تاریخی کشت زعفران در جهان
۶۰	۱- اسپانیا
۶۲	۲- مراکش (مغرب)
۶۵	۳- الجزایری
۶۵	۴- یمن
۶۷	۵- سوریه
۶۸	۶- سرزمین کشمیر
۶۹	۷- افغانستان
۷۴	۸- ترکیه
۷۵	۹- شوروی (سرزمین های مسلمان نشین)
۷۹	جغرافیای تاریخی کشت زعفران در ایران
۷۹	الف - ایالت جبال یا عراق عجم
۸۱	۱- قم
۸۵	۲- جاسب
۸۵	۳- اصفهان
۸۷	۴- بروجرد
۸۸	۵- رود راور
۹۰	۶- کره یا کوچ رود راور
۹۰	۷- نهاوند
۹۱	۸- همدان
۹۲	۹- اروندکوه، رامن
۹۴	۱۰- کرمانشاه - (قرمیسین) (باختران)
۹۴	۱۱- ری
۹۵	ب - ایالت فارس
۹۶	۱- کوه کیلویه
۹۶	۲- شعب بوان
۱۰۰	۳- شیراز
۱۰۱	۴- اصطهبانات (استهبان)

- ۱۰۱ ج- ایالت مازندران (طبرستان)
- ۱۰۴ د- ایالت خراسان
- ۱۰۴ قهستان
- ۱۰۵ ۱- قاین
- ۱۰۶ ۲- بیرجند
- ۱۰۹ ۳- زوزن، خواف
- ۱۱۰ ه- ایالت سیستان
- ۱۱۲ منابع استفاده شده در بخش سوم.
- ۱۱۹ **بخش چهارم: زراعت زعفران**
- ۱۲۱ شیوه کشت و زرع زعفران در گذشته
- ۱۲۵ الف - نحوه زراعت زعفران در هفتصد سال قبل
- ۱۲۷ ب - نحوه زراعت زعفران در پانصد سال قبل
- ۱۲۹ ج - شیوه زراعت زعفران در پنجاه سال قبل
- ۱۳۱ - زراعت زعفران در قاینات
- ۱۳۲ منابع استفاده شده در بخش چهارم
- ۱۳۵ **بخش پنجم: خواص زعفران**
- ۱۳۶ کاربرد و مصرف زعفران در گذشته
- ۱۳۷ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در قرن سوم
- ۱۳۸ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در قرن چهارم
- ۱۴۳ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در قرن پنجم
- ۱۴۷ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در قرن ششم
- ۱۵۰ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در قرن هفتم
- ۱۵۳ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در قرن هشتم
- ۱۵۷ - آشنائی با خواص طبی و درمانی زعفران در دوره صفویه و عهد قاجار
- ۱۶۶ کاربرد زعفران به عنوان رنگ و عطر
- ۱۶۹ منابع استفاده شده در بخش پنجم.
- گفتار دوم: زعفران در عصر حاضر:**
- ۱۷۱ **بخش اول: خواص زعفران**

۱۷۳	خواص طبی و درمانی زعفران در عصر حاضر
۱۸۴	کاربرد زعفران در طب جدید
۱۸۹	مواد مؤثره زعفران
۱۹۳	منابع استفاده شده در بخش اول
۱۹۵	بخش دوم - کشت زعفران
۱۹۷	نخست - شرایط اقلیمی مساعد:
۱۹۸	الف - موقعیت اقلیمی نقاط زعفران خیز گذشته کشور
۱۹۹	ب - موقعیت اقلیمی نقاط زعفران خیز کنونی کشور
۲۱۰	ج - بررسی علل جابجائی نقاط کشت زعفران
۲۱۷	دوم - شیوه زراعت و مراحل سه گانه:
۲۱۹	الف - مرحله کاشت زعفران
۲۱۹	۱- انتخاب و تهیه زمین
۲۲۰	۲- انتخاب پیاز (بذر)
۲۲۱	۲-۱- جمع آوری پیاز
۲۲۲	۳- طریقه کاشت
۲۲۳	ب - مرحله داشت:
۲۲۳	۱- اولین آبیاری
۲۲۵	۲- مراقبتهای مربوط به سال دوم و سالهای بعد
۲۲۵	۲-۱- کود دادن و سله شکنی
۲۲۸	۲-۲- آبیاری
۲۲۸	۲-۳- وجین
۲۲۸	۲-۴- مبارزه با آفات
۲۳۱	ج - برداشت محصول زعفران
۲۳۱	۱- چیدن گلها
۲۳۲	۲- خشک کردن
۲۳۳	۳- بسته بندی
۲۳۵	سوم - میزان محصول زعفران در واحد سطح
۲۳۸	زعفران اسپانیا:
۲۳۸	۱- زراعت

	۲- تجارت
۲۴۴	منابع استفاده شده در بخش دوم
۲۴۹	بخش سوم- تجارت و صادرات
۲۵۲	اول - میزان تولید زعفران در ایران
۲۵۷	دوم - میزان صادرات ایران در پنجاه سال اخیر
۲۵۹	الف - صادرات زعفران ایران به شبه قاره هند
۲۶۱	ب - صادرات زعفران به کشورهای کمونیستی
۲۶۳	ج - صادرات زعفران ایران به کشورهای عربی خلیج فارس
۲۶۹	د - صادرات زعفران ایران به کشورهای عربی و آفریقایی
۲۷۰	ه - صادرات زعفران ایران به کشورهای سرمایه داری
۲۷۴	و - صادرات زعفران ایران به کشور همسایه ترکیه
۲۷۴	سوم - کاهش در میزان صادرات زعفران ایران طی سیزده سال اخیر
۲۷۶	چهارم - پیشنهادهایی در جهت افزایش تولید و بهبود صادرات زعفران ایران
۲۷۸	پنجم - تقلبات زعفران
۲۷۹	روش شناخت زعفران حقیقی از تقلبی
۲۷۹	۱- توصیه های مآخذ پزشکی و آزمایشگاهی
۲۸۱	۲- تجربیات مؤسسه استاندارد و تحقیقات صنعتی
۲۹۴	منابع استفاده شده در بخش سوم
۲۹۶	خاتمه
۲۹۷	منابع و مآخذ
۳۱۱	فهرست نام جای ها، ملت ها و اقوام

مقدمه

ژنو ۲۴ بهمن ۱۳۶۴

با سلام و دعاهاى قبلى خدمت دانشمند آگاه و جوینده و پوینده و خستگی ناپذیر حضرت آقای محمدحسن ابریشمی دامت توفیقاته معروض میدارد که نامه گویا و آموزنده و مفصل مورخ ۱۳۶۴/۱۱/۱۹ عز و صول بخشید و از نو خود را در بهشت اون و عطریعی زراعت زعفران یافتم. تعجب کردم که نامه اخیرم در باره ی زراعت پسته در ایران مورد توجهی واقع گردیده است! چه بهتر که باز خطی از ما بروزگار باقی بماند - پسته بود و خندان بود، آدم را به هزار چیز زیبا و دلربا متذکر، و سیاحت آن همه ابیات و اشعار را به خاطر می آورد که بلا تردید در سرتاسر جهان نظیر ندارد. اما یک باره با زعفران سر و کار پیدا کردن به کلی موضوع دیگری است که خواننده و نویسنده را به جهان سرتاسر تازه ای رهنمون می گردد.

«کتاب شناخت زعفران» هر کس را متعجب و متحیر خواهد ساخت، چون موضوع کتاب بسیار آموزنده و بی نظیر است (مقصود در زبان فارسی است) که مشتمل است بر ۳۰۸ صفحه با سطورو حروف بسیار که اگر بخواهیم به یک زبان فرنگی به ترجمه برسانیم بلا (ب معمولی) سر به ششصد و هفتصد صفحه خواهد زد.

کتاب مشتمل است بر دو گفتار دور و دراز که هر گفتاری بخودی خود کتاب مفید و مملو از اطلاعات سودمند گوناگون است و شرح توجیه آن بکلی خارج از توانایی محدود این کمترین است. ارادتمند تا وقتی طفل بودم و در خانواده در اصفهان و تهران عمر را بسر می بردم، اثر زعفران خوشرنج و معطر را فقط گاهی در کاسه شله زرد می دیدم و می چشیدم و الحق که لذت بخش بود و از آن مدت دور و درازی که دارد به ۷۸ سال می رسد و از ایران به

۱) اشاره جناب جمالزاده به مقدمه ای است که بر کتاب «شناخت پسته ایران» در آذرماه ۱۳۶۴ مرقوم فرموده اند. کتاب مذکور به وسیله بانک کشاورزی در دست چاپ است.

دور افتاده ام هنوز فراموش نکرده ام و هر وقت دوستان ایرانی خواسته اند مرا میهمان نمایند، و آنچه را واقعاً مطلوب من است تهیه فرمایند، تقریباً همیشه «شله زرد» پیشقدم، و پیشرو چلوکباب بوده است.

اگر منتظر باشید که برایتان از زعفران صحبت بدارم بیهوده معطل خواهید بود. این طرفها التفات چندانی به زعفران ندارند و هر چند نامش به احتمال بسیار «سافران» از واژه «زعفران» خودمان آمده است. و حتی در مغازه های ادویه فروشی هم بدست می آید و از ایران هم ارزان تر است ولی طالب بسیار ندارد و فقط در فصل پائیز که در این جهان پر از درخت و گل و سبزی آن همه برگ گل و برگ زرد شده درختان بر زمین می ریزد کم کم به رنگ زعفران درمی آید، و اگر منتظر باشید که بتوانم در وصف آن کیفیات دلپذیر ویا درباره اصل و نسب و تاریخ و مبدأ و منشاء زعفران و عطر و رنگ آن کار «منوچهری دامغانی» را بکنم و برایتان قصاید مطول بیاورم با شتاب رفته اید و همچنانکه قرنها است که هم وطنانمان از شتر خراطی و از قاطر رقاصی می طلبند در عالم وهم و خیال تصور خواهند فرمود که چون گاهی برای کودکان کوچه و بازار قصه ها و داستانهای از قلم فضولم جاری شده است، در باره ی «زعفران» هم می توانم مطالبی به عرض برسانم که خاطر عزیزشان را مشغول دارد.

بدبختانه من فکرم به جای دیگر می رود و همینکه می شنوم که تعداد نفوس هموطنانم در خاک ایران دارد به ۴۰ میلیون می رسد و تنها در تهران در حدود ده میلیون نفوس پیدا کرده است، و قسمتی از خوراک و پوشاک و مایحتاج ضروری مردم را باید از خارج وارد ساخت و اوضاع را ثابت و روشن نمی بینم هم «پسته» و هم «زعفران» را فراموش می کنم و به فکر نان و آب می افتم و مدرسه و کتاب و تعلیم و تربیت و تمدن و اخلاق را که همه رویهمرفته به نام «آدمیت» و «ایمان» و «خدادوستی» و «نوع پروری» را به خاطر می آورم و از خدای توانا و منان با یکدنیا صدق و صفا تمنا می کنم که سرنوشت ما را روشن تر بسازد و دست آن همه شیاطین بدخواه را از سر ما کوتاه نماید تا شکر پروردگار را بجا بیاوریم و نذر کنیم که همینکه چنین روزگار فرخنده ای سایه خود را بر سرمان انداخت با بهترین زعفران از آن شله زردها به رسم سپاسگزاری و شکر از توفیقات الهی تدارک ببینیم که مزه اش را در شهر «ژنو» بدهان من هم (به شرط حیات) برسد، و بگویم: خدایا صد هزار مرتبه شکر

ژنو - ۲۴ بهمن ۱۳۶۴

سنید محمد علی جمالزاده

در پایان لازم می دانم یک مطلب لازم را به عرض برسانم و آن اینکه در جایی که در

خود تهران وجود ذی‌جودی مانند استاد معظم آقای دکتر باستانی پاریزی داریم که بالخصوص در باره آنچه به زندگانی مردم ایران و اطراف و اکناف آن کشور و مردمش سرو کار دارد، دایرة‌المعارف زنده است، برای کتابی چون «پسته» و چون «زعفران» از این کم‌دان دورافتاده مقدمه خواستی کار پسندیده‌ای بنظر نمی‌آید، چراغ در دست او و امثال اوست و ما از دور گاهی جرقه‌ای می‌رسانیم. ج.ز.

یادداشت

نخستین کتاب از مجموعه «شناخت ایران» به زعفران اختصاص دارد. این گیاه در تاریخ مدنی و فرهنگی ایران پایگاهی شایسته یافته و یادگارهای زیادی از آن به جای مانده است، چون کمیاب است و گرانها و به دست آوردنش دشوار، همواره ارزشمند بوده و دوست داشتنی.

در زمینه شناخت علمی و فرهنگی گیاهان ایران کتابهای شلیمر (از روزگار ناصرالدین شاه)، احمد پارسا، حسین گل گلاب، کریم ساعی، حبیب الله ثابتی، علی زرگری و صادق مبین را در دست داریم و قدروارزش هر یک را می دانیم و بر مؤلفان آنها آفرین می خوانیم. جز اینها کتاب بسیار عالمانه و مبسوط Flora Iranica (در ۱۵۰ دفتر و شش هزار صفحه با دو هزار و هفتصد تصویر سیاه) تألیف Karl Heinz Rechinger اطریشی که آکادمی گراتز Graz از سال ۱۹۶۴ به چاپ آن آغاز کرده در دست است.

مقدماتی که «سازمان حفاظت محیط زیست» و در پی آن «باغ گیاه شناسی» وابسته به وزارت کشاورزی در انتشار چند کتاب و رساله زیبا پیش گرفتند زمزمه امید در گوشها می نواخت که کارهای مفیدی در راه شناساندن گیاهان سرزمین ایران آغاز شده است.

اما هنوز بسیاری از گیاهان ناشناخته اند و بسیاری از مطالب در باره آنها ناگفته مانده.

آنچه در کتابهای ذکر شده در سطور پیش آمده از بیان جنبه فرهنگی و مدنی عاری است. هنوز نظیر کاری که، لوفر Barthold Laufer امریکایی برای گیاهان مشترک در تاریخ روابط فرهنگی و مدنی چین و ایران کرده نشده است و

آنچه هم شادروان ابراهیم پورداود در کتاب تاریخ بسیار گرامی «هرمزنامه» آغاز کرده نمونه‌ای است دیگر از آنچه باید بشود. کتاب لوفر که مورد استفاده واقعی پورداود قرار گرفته است Sino Iranica نام دارد و در سال ۱۹۱۹ در شیکاگو به چاپ رسیده. این کتاب در باره زعفران بسیار نکته‌های تازه دارد که ناشی از اطلاعات مؤلف از تحقیق و اطلاعات وسیعی است که در روابط تاریخی میان چین و ایران کرده، چون از مقاله او در مآخذ فارسی استفاده نشده است چاپ عکسی آن را بر این کتاب الحاق می‌کنم و از ناشر گرامی خواستارم که آن را فعلاً به صورت عکسی به چاپ برساند تا در چاپهای بعدی ترجمه آن افزوده شود. بنابراین شناخت فرهنگی و مدنی گیاهان ایران و جوانب مختلف مربوط به بازشناسی فرهنگ کشاورزی منوط خواهد بود به اینکه:

۱- بیش از هر کار باید گیاهان ایران در سراسر پهنه کنونی گردآوری و شناخته شود. درین زمینه کارهایی شده و هنوز کارهای بسیار در پیش است. یک آلمانی گیاهان داروئی مراکش را شناسانده و کتابی در باره آن نوشته به مشخصات زیر:

Hela Venzalff: Der Marokkanische Drogenhändler und seine Ware Wiesbaden /1977.

۲- به شناسایی لغوی هر یک از گیاهان پردازیم و تا آنجا که می‌توانیم نامهای هر گیاه را در گویشهای متعدد زبان فارسی به دست آوریم و اگر ممکن باشد پایه و بن آن لغت را مشخص سازیم.

۳- همه ذکرها و توصیفهایی را که از آن گیاهان در لغت‌نامه‌های پیشین و کتابهای مفردات ادویه هست در کنار هم قرار دهیم و به سنجش پردازیم.

۴- سابقه استعمال ادبی و شعری هر یک را در متون ادبی گذشته (اعم از شعر و نوشته) بیابیم و موجبات به کار رفتن و وجوه استعمال آنها را در شعر و ضرب‌المثل و گفتارهای دیگر بنمائیم تا معلوم شود که چرا عناب لب گفته‌اند و پسته دهان و سیب زرخدان و نرگس چشم و گل گونه و نار پستان و گندم گون و سروقد و... حتی باید آن اسامی را که در نام‌گذاری اشخاص به کار رفته است (مانند: زعفران باجی، نرگس خاتون، گلندام، لاله، بنفشه، مرزه) گرد آوریم.

۵- نامهای گیاهان که در اسامی جغرافیایی به کار رفته است مشخص شود و حتی المقدور گفته آید که چه ارتباطی آن نام گذاری با محل رویش گیاه دارد (سروستان، کهورستان، انارستان، انار، انارک، انجیر، انجیرک، انگوران، دره گز، گندمان، یونجه زار، جوستان، انگدان، آلوکلاته، هلی پشته، سیف چال، ده بید، بیدستان، پشت بادام، پسته لیک، تاکستان...).

۶- فایده های دارویی گیاهان را آنطور که در پزشکی باستانی بوده است براساس مندرجات کتابهایی چون: کتاب النبات دینوری، قانون ابن سینا، صیدنه ابوریحان بیرونی، اسماء العقار، تذکره انطاکسی، جامع المفردات ابن بیطار، الابنیه عن حقایق الادویه، اختیارات بدیعی حاجی زین عطار، تحفه حکیم مؤمن، مخزن الادویه و شاید صد کتاب دیگر به درآوریم و کار مطالعه را برای دانشمندان امروز آسان سازیم، همانطور که یک آلمانی ادویه مذکور در فردوس الحکمه علی بن ربن را استخراج و شرح کرده است:

Werner Schmucker: Die pflanzliche und mineralische Materia Medica in Firdaus al Hikma des Tabari. Bonn 1969. 551S

زرگری در کتاب گرانقدر «گیاهان دارویی ایران» گامی بلند و استوار برداشته و رهنمائی است عالیقدر برای آیندگان.

۷- باید دید که موارد استعمال گیاهان در نقاشی، رنگرزی، لکه زدایی (به گفته قدما قلع آثار)، دباغی و کارهای دیگر شیمیائی چگونه و بر چه منوال بوده است. در بعضی از متون کهن اطلاعات مفیدی در این زمینه ها به دست می آید، مانند آنچه در مجموعه الصنایع (کتابی از اواخر عصر صفوی) آمده است.

۸- ذکر گیاهان در بسیاری از قصه ها، روایات اساطیری و عجائب نامه ها آمده و هنوز کسی به گردآوری آنها ونکته سنجی درین موضوع نپرداخته است.

۹- سفر گیاهان، تاریخی شنیدنی دارد و باید دید و شناخت که هر یک تا به کجاها رفته است و چه گیاهانی از سرزمینهای دیگر به کشتگاههای ایران رسیده. طبعاً بسیاری از گیاهان بوسیله بازرگانان ازین سوی جهان بدان سوی رفته، مانند آنکه آندره میکل A. Miquel در کتاب معتبر خود La géographie humaine du monde musulman. چاپ پاریس که فعلاً سه جلد آن تا

سال ۱۹۸۰ نشر شده است جای جای به زعفران پرداخته و از جمله در جلد دوم است که دربند (در قفقاز) بارانداز انتقالی بود که بازرگانان زعفران را از شهرهای دیگر می آوردند و از آنجا به ممالک اروپایی می فرستادند (ص ۲۶۳)، احتمالاً زعفرانی به آنجا می رسیده است که طبق گفته مؤلف حدود العالم در سواحل بحر خزر پرورش می یافته. و بسیاری هم بطور ارمغان و تحفه (تنکوق) از کشوری به کشور دیگر رسیده است. هم اکنون در خزانه های دیرسال ژاپون پارچه های ابریشمین ساسانی زیادی هست که در آنها گیاهان دارویی ایران پیچیده بوده است.

۱۰- بالاخره باید چند متنی که در زمینه کشت و ورز از روزگاران گذشته بازمانده است به صورت انتقادی به چاپ برسد و زنجیره مآخذ و منابع هر متن بازگویی و مخصوصاً آنچه اصیل و بازمانده اصول کشاورزی ایرانی است نمایانده شود.

خوشبختانه مؤلف این کتاب توانسته است براساس مدارک متعدد مقام زعفران، گیاه پیازی کوچک و کم زندگانی را در کشاورزی، بازرگانی، پزشکی نشان دهد و از نظر فرهنگی و مدنی بسیاری از اطلاعاتی را که جای جای در مآخذ تاریخی و جغرافیایی قدیم آمده گرد آورد و ما را از نکته های دلپسند برخوردار سازد.

امید است این مجموعه در راه گذشته یابی ایران و شناخت کنونی آن گامهای استوار، بی هم و در راه بردارد.

ایرج افشار

پومپلیتز (نزدیک برن) ششم بهمن ۱۳۶۳

پیشگفتار

زعفران گیاه شگفت‌انگیزی است که طبیعت عطری دل‌انگیز و مزه‌ای دلپذیر و رنگی زیبا و ویژگی‌های خاصی به آن بخشیده است. خواص و امتیازات این گیاه جادویی و جاودانه‌موجبی بوده است که پیشینیان از دیرباز آنرا بشناسند، و از خواص و ویژگی‌های آن بهره‌مند شده و نظرات متعددی در باره موارد استفاده و مصرف آن ابراز دارند، که در این میان کمتر از شرایط اقلیمی نمو و نحوه کشت و ترویج آن سخن به میان آورده‌اند.

زعفران از گیاهان بومی فلات ایران است که به سایر نقاط جهان برده شده است. کشت و تولید و بویژه صادرات جهانی آن قرن‌ها منحصرأ به کشاورزان این سرزمین تعلق داشته است. امروز نیز از نظر کیفیت مرغوب‌ترین زعفران از ایران به بازارهای جهانی عرضه می‌شود اما از نظر کمیت نتوانسته است میزان تولید را به پای گذشته‌های دور برساند، با این تفاوت عمده، که در گذشته زعفران اصفهان و قم و بروجرد و نهاوند شهره‌آفاق بوده و امروز زعفران برای نواحی جنوب خراسان و بخصوص قاین شهرتی ایجاد کرده است.

در همین حال طی سالهای اخیر عمده‌ترین صادرکننده زعفران جهان کشور اسپانیا بوده و ایران با حدود ۳۰ تن تولید سالیانه از نظر کمی با اسپانیا برابری و رقابت داشته اما از نظر میزان صادرات رقیب عمده‌ای برای اسپانیا نبوده است.

زعفران گرانترین محصول کشاورزی و گرانبهارترین ادویه جهان است بطوریکه هر گرم آن (در حال حاضر: شهریور ۱۳۶۳) در بازار جهانی در حدود

یک دلار و در بازارهای داخلی بیش از ۱۷۰ ریال است. این تحقیق بمنظور شناخت کلی و کامل زعفران عموماً، و طرح و بررسی استعداد نقاط و مناطق زعفران خیز گذشته و کنونی کشور خصوصاً، و با هدف افزایش سطح کاشت و میزان تولید این محصول سنتی کشور، تدوین گردیده و طی بخشهای هشتگانه آن همواره کوشش بعمل آمده است که این هدف و منظور تعقیب شود بطوریکه ۸ بخش کتاب طی دو گفتار به صورت زیر تقسیم بندی شده است:

گفتار اول- پیشینه زعفران، شامل پنج بخش:

بخش اول: معرفی و ریشه لغوی زعفران

بخش دوم: تاریخچه زعفران

بخش سوم: جغرافیای تاریخی کشت

بخش چهارم: زراعت زعفران

بخش پنجم: خواص زعفران

گفتار دوم- زعفران در عصر حاضر، شامل سه بخش:

بخش اول- خواص زعفران

بخش دوم- کشت زعفران

بخش سوم- تجارت و صادرات زعفران

طی گفتار اول پیشینه زعفران و در نخستین بخش آن معرفی این گیاه، نام و نشان و واژه «زعفران» در زبان فارسی و در زبانهای ملل دیگر مورد مذاقه قرار گرفته است.

در بخش دوم، (تاریخچه زعفران)، خاستگاه و منشأ این گیاه معرفی و سرنوشت تاریخی آن قبل از ظهور دین مبین اسلام و بعد از آن در ادوار مختلف، و چگونگی معرفی این گیاه وسیلهٔ مسلمین به جهانیان، بررسی شده که در این بین توجه بیشتری به سرزمین منشأ و گهواره آن ایران شده است، علاوه بر این وجوه تشابه دو کشور عمده تولید کننده فعلی زعفران در سطح جهانی، یعنی ایران و اسپانیا مورد دقت قرار گرفته است.

در بخش سوم جغرافیای تاریخی کشت زعفران بستر جغرافیائی زراعت

زعفران مطرح و سرزمینهای کشت جهانی آن در گذشته و امروز معرفی شده است. در طی این بخش نقاط زعفران خیز گذشته کشور که منطبق بر حاشیه غربی و شمال غربی دشت کویر است شناسائی و چگونگی انتقال کشت گیاه زعفران به حاشیه شرقی دشت کویر و شمال شرقی کویر لوت در ادوار تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و پیشنهادها و نظراتی در جهت احیاء کشت در نقاط مستعد فراموش شده بیان گردیده است.

نحوه کشت و زرع زعفران در بخش چهارم آمده است. در این بخش با توجه به محدودیت مآخذ و متون کشاورزی کهن، نحوه کشت و زرع گذشته مطرح شده و به علل عدم توجه سلطه گران نسبت به تدوین آثار و کتب کشاورزی اشاره ای شده است، علاوه بر این شیوه زراعت زعفران در سده های قبل (۷۰۰ و ۹۰۰ ه.ق) با استفاده از مطالب کتب «آثار و احیاء» و «ارشاد الزراعه» مطرح و روش کاشت آن در پنجاه سال پیش با استفاده از کتاب «فلاحه» نقل شده است.

در بخش پنجم، نحوه آشنائی با خواص و کار برد مصرف زعفران در دوره های مختلف تاریخی با استفاده از آثار و تألیفات متقدمین نقل گردیده و بویژه به خواص «گیاه درمانی» آن بیشتر توجه شده است.

گفتار دوم کتاب به مباحث «زعفران در عصر حاضر» اختصاص یافته که در بخش نخست آن به بررسی خواص طبی و درمانی زعفران و کاربرد آن در طب جدید پرداخته و نتایجی گرفته شده است.

در بخش دوم کشت زعفران که بر همان شیوه سنتی استوار است مورد تحلیل قرار گرفته و موقعیت اقلیمی نقاط و مناطق زعفران خیز گذشته و کنونی کشور تا حدودی مشخص شده است علاوه بر این روش زراعت و مراحل کاشت و داشت و برداشت زعفران با استفاده از تجارب و نظرات کشاورزان محلی و مطلعین در امر زراعت زعفران و همچنین نوشته ها و نشریات و مقالات ترویجی کارشناسان و مروجین کشاورزی منتشره در این زمینه، تشریح شده است. در پایان این بخش، زراعت و تجارت زعفران در اسپانیا مورد توجه قرار گرفته است. در بخش سوم، تجارت و صادرات زعفران، مورد توجه قرار گرفته،

بخصوص میزان تولید و مصرف زعفران در ایران و همچنین صادرات آن با استفاده از آمار و اطلاعات پنجاه سال اخیر مطرح شده و علل نوسانات و چگونگی کاهش در میزان صادرات آن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. علاوه بر این در پایان این بخش تقلبات زعفران و چگونگی شناخت زعفران واقعی از تقلبی مطرح شده و سپس «تجربیات مؤسسه استاندارد و تحقیقات صنعتی» در زمینه «زعفران و روشهای آزمون» عیناً نقل شده است.

در پایان هر بخش فهرست اختصاری منابع و مأخذ به ترتیب تقدم استفاده در متن کتاب، شامل نام کتاب و شماره صفحات هر یک نقل شده است. در پایان کتاب نیز فهرست مستقلی از مأخذ مورد استفاده با مشخصات لازم به ترتیب الفبائی عناوین آنها تنظیم گردیده است.

مطالبی که از مأخذ فرانسوی نقل شده بوسیله دانشمند علوم عرفانی مقیم فرانسه آقای حسین محمودیان و قسمتهای انگلیسی به وسیله آقای اسماعیل کیوانی ترجمه شده است که از عنایت آنان سپاسگزاری می کند.

در انجام این تحقیق آقای محمد سلامتی مشوقی جدی بوده اند، علاوه بر این از حمایتهای معنوی برادر عزیز آقای سید عبدالله قرشی، و یاری عالمانه آقای ایرج افشار بهره مند شده ام. از راهنمائیها و تشویقهای استادان گرامی آقایان: رضا شعبانی، محمدتقی امامی، هادی ندیمی، رضا غفاری، حمید قندهاری اساتید دانشگاه ملی برخوردار بوده و از تجارب کارشناسان رشته های مختلف کشاورزی، آقایان: محمدجواد میرهادی، حسن پهلوان، بهمن مؤذن فردوسی، هوشنگ طاهری، ابوالقاسم توسلی، حمیدسیادت، عنایت الله قطب، محمدنبی وفا، جلال مؤیدی، اصغردیانی، محمدحسین مؤدب، بهزادصادقی، رسول فرهاد، علی محمودیان سودجسته و از نظرات تخصصی آقایان: احسان اشراقی، احمد خلیقی، سید محمود غفاری اساتید محترم دانشگاه تهران بهره مند شده است. در کار تصحیح قسمتی از مطالب برادر عزیز آقای محمد فرزین و پزشکان گرامی آقایان اسماعیل ابریشمی و مجید ابریشمی نگارنده را یاری داده اند. در تهیه تصویرهای رنگی برادران عزیز آقایان علی صلواتی و رضا ابریشمی و در خطاطی عناوین هنرمند گرامی آقای علی عریانی همکاری داشته اند. نقاشی

رنگی مزرعه زعفران از هنرمند ارجمند خراسانی آقای شهرستانی است، که بر خود لازم می‌داند سپاس عمیق خود را به حضور هر یک از آنان که با بزرگواری و توجه خاص نگارنده را یاری داده‌اند تقدیم داشته و سعادت برایشان آرزو کند.

محمد حسن ابریشمی

اسفند ۱۳۹۳

خاتمه

اگر چه کار تحقیقی پررنج و دشوار است، اما مزید بر آن برای نگارنده که بضاعت علمی اندک دارد و تدوین این مختصر اولین قدم برای وارد شدن در وادی بیکران تحقیق بشمار می آید، بسی دشوارتر و با مشکلات بسیاری مواجه بوده است: اینگونه تحقیقات مستلزم داشتن تخصصهای گوناگون و مطالعات وسیع و عمیق است.

سنگینی بار تحقیق را با کمال بردباری تحمل کرده و این مجموعه را با همه نقائصی که دارد بدان امید که برای کشاورزان که با تقوی ترین طبقات جامعه هستند مفید باشد و:

الف- در زمینه بالا بردن دانش حرفه ای آنان مفید واقع شود.

ب- در بالا بردن سطح تولید آنان و در نتیجه بالا بردن سطح درآمد و رفاه آنان مؤثر باشد.

ج- با تولید بیشتر و صدور محصولات کشاورزی سنتی و جدید زمینه وارد شدن ارزودر نتیجه اعتلای سطح درآمد ملی و پیشرفت عمومی را موجب گردد.

این مجموعه خالی از خلل و لغزش نیست، اما در کمال صداقت و دلسوزی و بدون هیچگونه نیاز و چشم داشتی تنظیم و تألیف شده، امید دارد که با بلندنظری اشکالات و نقائص آنرا یادآوری نموده تا در تدوین گزارشهای تحقیقی بعدی که در دست تدوین است مورد توجه و رعایت قرار گیرد.

از خداوند بهروزی و تندرستی برای همه کسانی که بار سنگین تولید بویژه تولیدات کشاورزی را بر دوش می کشند آرزو می کند.

محمدحسن ابریشمی

منابع و مأخذ

- آثار البلاد و اخبار العباد: محمد بن محمود القزوینی. بیروت ۱۳۰۸ هجری
آثار و اخبار- وسیله مرحوم نجم الدوله در سال ۱۳۲۳ هجری قمری چاپ شده رجوع کنید
به مجموعه علم ایرانی
آفرینش و تاریخ: مطهر بن طاهر مقدسی، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات
بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۲
آمار بازرگانی خارجی ایران: مجلدات مربوط به فاصله سنوات ۱۳۱۲ تا ۱۳۶۳
انتشارات وزارت بازرگانی، (تعدادی از مجلدات در دسترس نگارنده نبوده است)
آمار منتخب: مرکز آمار ایران مجلدات مربوط به سنوات ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۶
آموزش و پرورش در ایران باستان: علیرضا حکمت، انتشارات مؤسسه تحقیقاتی و برنامه
ریزی علمی و آموزشی
آندلس یا تاریخ حکومت مسلمین در ارو پا. دکتر محمد ابراهیم آیتی. دانشگاه تهران
آیین شهرداری: محمد بن احمد قرشی (ابن اخوه) ترجمه جعفر شعار. بنیاد فرهنگ ایران
۱۳۴۷
احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم: مقدسی، چاپ لیدن، ۱۹۰۶ میلادی
احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم: مقدسی، ترجمه علینقی منزوی. شرکت مؤلفان و
مترجمان ایران ۱۳۶۱
احصائیه اداره کل فلاح و صناعت، مربوط به سنوات ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۶
اختیارات بدیعی علی بن حسین انصاری معروف به حاجی زین عطار. نسخه خطی متعلق
به نگارنده تحت عنوان نسخه (الف). کتابت این نسخه با خط نستعلیق نسبتاً خوش و در حدود قرن
دهم است که از نسخه یا نسخ دیگر رونویسی شده و غلطها و خراشیدگیهایی در متن آن وجود دارد. در
حاشیه قسمتهای اولیه آن بخشهایی از کتاب ذخیره خوارزمشاهی به صورت مورب خطاطی شده است.

اختیارات بدیعی: نسخه خطی متعلق به آقای خلیل مستوفی (مدیر کتابفروشی مستوفی) که قدیمی تر از نسخه (الف) می باشد که با خط خوانا تحریر شده و مطالب آن تحت عنوان نسخه (ب) آمده است. از آقای مستوفی که این نسخه را در اختیار اینجانب قرار دادند صمیمانه سپاسگزار است.

اختیارات بدیعی: نسخه خطی متعلق به آقای دکتر محمدتقی امامی که قدیمی تر از دو نسخه (الف) و (ب) می باشد و با خط نسخ خوشی کتابت شده، اما این نسخه فاقد مقاله اول کتاب است و تحت عنوان نسخه (ج) مطالب آن در مورد زعفران نقل شده است.

ارشاد الزراعه: چاپ مرحوم نجم الدوله ۱۳۲۳ هجری قمری
ارشاد الزراعه: قاسم بن یوسف ابونصر هروی. باهتمام محمد مشیری. دانشگاه تهران
۱۳۴۶.

اسپانیای اسلامی: موننگومری وات، ترجمه محمدعلی طالقانی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۱۳۵۹

اطلس تاریخی اسلامی: هاری و. هازارد ترجمه محمود عرفان، انتشارات ابن سینا تاریخ
نشر ندارد.

افغانستان قاموس: عبدالله افغانی، کابل ۱۳۳۵
اقرب الموارد: سعید الخوری اشرتونی اللبناني - بیروت ۱۸۸۹ - میلادی
الابنیه عن الحقایق الادویه: موفق الدین ابومنصور علی الهروی، تصحیح شادروان
بهمنیار، دانشگاه تهران ۱۳۴۶

الاغراض الطبیة والمباحث العلالیة: سید اسماعیل جرجانی. با چاپ عکسی، انتشارات
بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۵

البلغه: ادیب یعقوب کردی نیشابوری، به کوشش استاد مجتبی مینوی، انتشارات بنیاد
فرهنگ ایران ۱۳۵۵

البلدان: احمد بن ابی یعقوب، ترجمه ابراهیم آیتی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۴۳
الجدری والحصبه (آبله و سرخک) ابوبکر محمد زکریای رازی باهتمام دکتر محمود
نجم آبادی، دانشگاه تهران ۱۳۴۴

السامی فی الاسامی: ابوالفتح احمد بن محمد الميدانی. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران
۱۳۴۵

المصادر: ابوعبدالله حسین بن احمد زوزنی، به کوشش تقی بینش کتابفروشی باستان
مشهد ۱۳۴۰ دو جلد.

الفهرست: محمد بن اسحاق الندیم. ترجمه رضا تجدد انتشارات ابن سینا ۱۳۴۶
المنجد فی لغت والاعلام: بیروت، ۱۹۷۳ میلادی

- آمارنامه کشاورزی سال ۱۳۶۲: وزارت کشاورزی.
امپراطوری صحرانوردان: رنه گروسه، ترجمه عبدالحسین میکده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۱۳۵۳
ایران از آغاز تا اسلام: پرفسور گیرشمن، ترجمه دکتر محمد معین، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۱۳۴۴
ایران اقتصادی: رحیم زاده صفوی. جلد اول - چاپ تهران ۱۳۰۸
ایران باستان: حسن پیرنیا، انتشارات سازمان کتابهای جیبی ۱۳۴۲ ده جلد،
ایران در زمان ساسانیان: کر یستن سن. ترجمه رشید یاسمی انتشارات ابن سینا ۱۳۴۵
برگزیده مشترک: یاقوت حموی، ترجمه دکتر محمد پروین گنابادی انتشارات ابن سینا
۱۳۴۷
برهان قاطع: محمد حسین بن خلف تبریزی. به اهتمام دکتر محمد معین ابن سینا ۱۳۴۲
پنج جلد
بندرعباس و خلیج فارس: محمد علی سدید السلطنه (کیابی) به کوشش احمد اقتداری.
ابن سینا ۱۳۴۲. این کتاب به نام «اعلام الناس فی احوال بندرعباس» نیز مشهور است.
پارتیان: مالکوم کالج. ترجمه مسعود رجب نیا انتشارات سحر ۱۳۵۷
تأثیر اسلام در ارو پا: موننگمری وات. ترجمه یعقوب آژند - انتشارات مولی سال ۱۳۶۱
تاریخ اقتصادی ایران: چارلز عیسوی - ترجمه یعقوب آژند. نشر گستره ۱۳۶۲
تاریخ ایران: سر پرسی سایکس. ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی. انتشارات
علمی ۱۳۴۳ دو جلد.
تاریخ ایران: ن. و. پیگولوسکایا. پطروشفسکی و... ترجمه کریم کشاورز. انتشارات
پیام ۱۳۵۴
تاریخ ایران از زمان باستان تا به امروز: اکراتوسکی، م. آندا مایوو... ترجمه کیخسرو
کشاورز، انتشارات پویش ۱۳۵۹.
تاریخ افغانستان بعد از اسلام: عبدالحی حبیبی، انتشارات انجمن تاریخ افغانستان کابل
۱۳۴۵
تاریخ بیهق: ابوالحسن علی بن زید بیهقی با تصحیح و تعلیقات مرحوم احمد بهمنیار انتشارات
فروغی تاریخ انتشار ندارد.
تاریخ پزشکی ایران: سیریل الگود. ترجمه باقر فرقانی، انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۶
تاریخ پزشکی ایران: سیریل الگود ترجمه محسن جاویدان، انتشارات جاویدان ۱۳۵۵
تاریخ تمدن اسلام: جرجی زیدان، ترجمه علی جواهر کلام، انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۴.
تاریخ تمدن اسلام و عرب: گوستا و لوبون. ترجمه سید هاشم رضی، کتابفروشی اسلامیه
۱۳۵۸

- تاریخ تمدن اعراب و اسلام: امیرعلی، ترجمه فخرداعی گیلانی، انتشارات گنجینه ۱۴۰۱ هجری قمری.
- تاریخ زندگی اقتصادی و اجتماعی روستائیان و...؛ غلامرضا انصافپور. شرکت سهامی انتشار ۱۳۵۲.
- تاریخ سیاسی اسلام: دکتر حسن ابراهیم حسن. ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات جاویدان ۱۳۵۷.
- تاریخ صنعت و اختراع - موریس داماس - ترجمه عبدالله ارگانی - امیرکبیر ۱۳۶۲.
- تاریخ طب در ایران بعد از اسلام: دکتر محمود نجم آبادی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۳.
- تاریخ عمومی اسلام در چهارده قرن؛ سیدمحمود خیری، انتشارات علمی ۱۳۵۷.
- تاریخ فتوحات مغول: ج.ج. ساندرز، ترجمه ابوالقاسم حالت، انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۱.
- تاریخ قرون وسطی: آلبرماله. ژول ایزاک، ترجمه عبدالحسین هژیر، انتشارات ابن سینا ۱۳۴۵.
- تاریخ قم: حسن بن محمد قمی در سال ۳۷۸ ه.ق ترجمه حسن بن عبدالملک قمی در سال ۸۰۵ ه.ق، به تصحیح سیدجلال الدین تهرانی، انتشارات توس ۱۳۶۱.
- تاریخ مختصر تمدن و فرهنگ ایران قبل از اسلام: دکتر احمد تاجبخش، دانشگاه ملی ایران ۱۳۵۵.
- تاریخ مغول: عباس اقبال آشتیانی، انتشارات امیرکبیر ۱۳۴۷.
- تحفه حکیم مؤمن، محمد مؤمن حسینی طیب، با مقدمه دکتر محمود نجم آبادی، انتشارات کتابفروشی مصطفوی چاپ عکسی ۱۳۴۵.
- تحفه حکیم مؤمن، محمد مؤمن حسینی طیب با مقدمه میرسید احمد روضاتی، انتشارات کتابفروشی محمودی ۱۳۶۰.
- تحفه حکیم مؤمن: محمد مؤمن حسینی طیب، نسخه خطی متعلق به نگارنده.
- تحفه کاشف جعفر شرع باف. چاپ تهران ۱۳۳۶.
- ترجمه مختصر البلدان: ابوبکر احمد بن محمد بن اسحق همدانی (ابن فقیه). ترجمه ح - مسعود. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۹.
- تقویم البلدان: ابوالفداء. ترجمه عبدالمحمد آیتی انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۹.
- تقویم الصحه، ابن بطالان بغدادی. از مترجمی نامعلوم. به تصحیح دکتر غلامحسین یوسفی انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۰.
- تمدن اسلامی در قرن چهارم: آدم متز. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۲.

- تمدن ایران باستان، مهرداد مهرین انتشارات معرفت ۱۳۳۸.
- تمدن ساسانی: علی سامی. انتشارات شیراز چاپخانه موسوی ۱۳۴۴ جلد دوم.
- تیره‌شناسی: دکتر احمد پارسا. دانشگاه تهران ۱۳۳۵ جلد سوم
- تنسوخ نامه ایلخانی: خواجه نصیرالدین طوسی. به تصحیح مدرس رضوی انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۸.
- جغرافیای اقتصادی ایران: دکتر محمود حریریان، انتشارات دانشمندی عالی ۱۳۴۹.
- جغرافیای اقتصادی و منابع طبیعی و ثروتی ایران: دکتر ربیع بدیعی، انتشارات دهخدا. ۱۳۴۷.
- جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی. لسترنج، ترجمه محمود عرفان، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۳۸.
- جغرافیای حافظ ابرو: به کوشش مایل هروی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۹.
- جغرافیای کشاورزی ایران: دکتر تقی بهرامی، دانشگاه تهران ۱۳۳۳.
- جهان‌نامه: محمد بن نجیب بکران، به کوشش دکتر محمد امین ریاحی، انتشارات ابن‌سینا ۱۳۴۲.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب: تألیف سال ۲۷۳ هجری قمری. به کوشش دکتر منوچهر ستوده انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۰ و انتشارات طهوری ۱۳۶۲.
- خدمات متقابل اسلام و ایران: استاد مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، قم ۱۳۵۹.
- خواص میوه‌ها و سبزیها: غلامحسین قراگزلو، انتشارات عارف ۱۳۶۰.
- خوردنیهای شفا بخش: لئونس کارلیه، و... ترجمه مهدی نراقی. انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۳.
- خوزستان و کهکلیویه و ممسنی: احمد اقتداری. انتشارات انجمن آثار ملی ۱۳۵۹.
- دایرة المعارف فارسی مصاحب: دکتر غلامحسین مصاحب و دیگران دو جلد انتشارات سازمان کتابهای جیبی.
- دایرة المعارف فلاحتی: دکتر تقی بهرامی تهران ۱۳۲۶-۱۳۱۷
- دایرة المعارف بریتانیکا، ۱۹۷۴ (انگلیسی).
- دایرة المعارف گیاه‌شناسی، پاریس ۱۹۷۴ (فرانسه)
- دایرة المعارف عمید: حسن عمید، انتشارات جاویدان ۱۳۴۶
- دستورالاحوان: قاضی خان بدر محمد دهار، به تصحیح دکتر سعید نجفی اسداللهی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۹.
- ذمیه القصر: ابوالحسن علی بن الحسن باخرزی نسخه خطی مجلس.
- ذخیره خوارزمشاهی: سید اسماعیل جرجانی، به تصحیح و مقابله دکتر جلال‌الدین

- مصطفوی، انتشارات انجمن آثار ملی ۱۳۵۲ (سه جلد).
- ذخیره خوارزمشاهی؛ سید اسماعیل جرجانی، چاپ عکسی، بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۵
راج ترنگینی؛ تاریخ کشمیر ترجمه فارسی وسیله ملاشاه محمد شاه آبادی در قرن دهم
هجری قمری به تصحیح دکتر جابر آفاقی. چاپ راولپندی - پاکستان ۱۳۵۳ هجری شمسی.
- رساله خط: موسوم به آداب المشق تألیف استاد میرعمادالحسنی به خط کیخسرو خروش.
انتشارات انجمن خوشنویسان ایران ۱۳۵۳.
- رساله فی اصول الطیب و المركبات العطریه: ابوعلی بن مندویه اصفهانی، به کوشش
محمدتقی دانش پزوه که در جلد پانزدهم فرهنگ ایران زمین در سال ۱۳۴۷ به چاپ رسیده.
- الرساله موسوم به صلاح الصحاح فی طب: افضل الدین ابوحامد کرمانی ضمیمه کتاب
عقد العلی للموقف الاعلی به تصحیح علی محمد عامری انتشارات روزبهان ۱۳۵۶
- روش شناسایی گیاهان: دکتر علی زرگری. انتشارات امیرکبیر ۱۳۴۲.
- روزنامه کیهان شماره ۸۷۳۶ مهر ۱۳۵۱
- روزنامه رستاخیز شماره ۴۶۷ آبان ۱۳۵۵
- ری باستان: دکتر حسین کریمان. انتشارات دانشگاه ملی ایران ۱۳۵۵
- زبان خوراکیها؛ دکتر غیاث الدین جزایری. انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۳.
- زراعت: جزوه خطی: تحریر آقای عبدالحسین آصفی در سال ۱۳۲۰ هجری شمسی.
- زراعت عمومی: جزوه خطی. تحریر آقای عبدالحسین آصفی در سال ۱۳۱۹
- زعفران. کاری در خراسان: تهیه و تنظیم با همکاری اداره ترویج و اداره اصلاح و تهیه
نهال و بذر. تاریخ نشر ندارد. انتشارات اداره کل کشاورزی خراسان - مشهد.
- زعفران: علی اصغردیانی. نشریه ترویجی شماره ۱۶۴ وزارت کشاورزی.
- زعفران: مهندس فریدون رستگار خجسته. نشر فنی شماره ۱۶ اداره کل حاصلخیزی
خاک وزارت کشاورزی اردیبهشت ۱۳۵۴.
- زعفران: محمد نبی وفا نشریه ترویجی شماره ۱۹ انتشارات دانشگاه شیراز ۱۳۵۸.
- زعفران: خانم اکبرنژاد. نشریه آموزشی ترویجی که هنوز انتشار نیافته است.
- زعفران و روشهای آزمون: مؤسسه استاندارد و تحقیقات صنعتی ۱۳۵۳.
- زندگی گیاهی. و یکتور. ا. گرولاخ ترجمه دکتر محمود بهزاد. انتشارات پیروز ۱۳۳۹
- زینت المجالس: مجدالدین محمد الحسینی، انتشارات سنائی ۱۳۶۲.
- سالنامه گمرک: مربوط به سنوات ۱۳۱۲ تا سال ۱۳۶۰، استخراج اطلاعات و آمار
مربوط به صادرات زعفران ایران بیش از ۴۵ جلد. انتشارات: وزارت بازرگانی سالنامه آماری
۱۳۵۰ کشور: شماره مسلسل ۳۲۶ - مرکز آمار ایران اسفند ۱۳۵۱

- سرزمین و مردم اسپانیا؛ ادرتی لودر. ترجمه شمس الملوک مصاحب. بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۴۷.
- سفرنامه ابودلف در ایران: با تعلیقات ولادیمیر مینورسکی — ترجمه ابوالفضل طباطبائی انتشارات زوار ۱۳۵۴.
- سفرنامه ابن بطوطه: ترجمه محمدعلی موحد. بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۵۹.
- سوانح الافکار رشیدی: رشیدالدین فضل الله همدانی. به کوشش محمدتقی دانش پژوه انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۸.
- سهم ایران در تمدن جهانی؛ حمیدنیر نوری. انتشارات شرکت ملی نفت ایران ۱۳۴۵.
- سیاحتنامه شاردن: ترجمه محمد عباسی. انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۰ ده جلد.
- سی و دو مقاله جغرافیائی: دکتر محمدحسن گنجی. مؤسسه جغرافیائی و کارتوگرافی سحاب ۱۳۵۳.
- شاهنامه فردوسی: حکیم ابوالقاسم فردوسی. به تصحیح محمد دبیر سیاقی. انتشارات اقبال ۱۳۴۸ در شش جلد و شاهنامه افسست از روی چاپ و وولرس — کتابخانه بروخیم تاریخ انتشار ندارد.
- شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران: عباس جعفری انتشارات گیتاشناسی ۱۳۶۱.
- شکوفه علمی: دکتر علی فارسی. چاپ تهران ۱۳۲۴.
- صنعت نساجی از دیرباز: احمد الوند. انتشارات دانشکده صنعتی ۱۳۵۰.
- صورة الارض: ابن حوقل، ترجمه دکتر جعفر شعار. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۵.
- صورة الاقالیم یا هفت کشور: از مؤلفی ناشناخته. به تصحیح دکتر منوچهر ستوده — انتشارات بنیاد فرهنگ ۱۳۵۳.
- صیدنه: ابوریحان بیرونی، ترجمه ابوبکر بن علی کاشانی. به کوشش منوچهر ستوده، ایرج افشار. ۱۳۵۸.
- طب در دوره صفویه: دکتر سیریل الگود. ترجمه محسن جاویدان. دانشگاه تهران ۱۳۴۵.
- طب النبوی والائمة: علی پناهی. انتشارات فروغی. تاریخ چاپ ندارد.
- طبقات الاطباء والحکماء: ابن جلجل، ترجمه سید محمد کاظم امام. انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۹.
- ظرائف و طرائف: دکتر محمدآبادی باویل. انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی. تبریز ۱۳۵۷.
- عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات: زکریابن محمدبن محمودبن المکنونی قزوینی. به تصحیح و مقابله نصرالله صبحی. کتابخانه مرکزی. تاریخ نشر ندارد.
- عجایب المخلوقات: محمدبن محمودبن احمد طوسی. به اهتمام دکتر منوچهر ستوده

- انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۴۵.
- عرایس الجواهر و نفایس الاطایب: ابوالقاسم عبدالله کاشانی به سال ۷۰۰ هجری. به کوشش ایرج افشار انجمن آثار ملی ۱۳۴۵.
- عطرنامه علائی: از مؤلفی ناشناخته در قرن چهارم. به کوشش محمد تقی دانش پژوه که در جلد پانزدهم فرهنگ ایران زمین سال ۱۳۴۷ به چاپ رسیده است.
- عقاید و رسوم عامه مردم خراسان: ابراهیم شکورزاده - بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۶.
- عقد العلی للموقف الاعلی: افضل الدین ابوحامد کرمانی. به تصحیح علیمحمد عامری نائینی انتشارات روزبهان ۱۳۵۶.
- علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین؛ زین العابدین قربانی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۶۱.
- عهد عتیق و عهد جدید (کتاب مقدس): انتشارات انجمن پخش کتب مقدسه ۱۹۷۷.
- عیون الانباء فی طبقات الاطباء: ابن ابی اصیبه. ترجمه سید جعفر غضبان بکوشش دکتر محمود نجم آبادی دانشگاه تهران.
- فارسانامه ناصری: مرحوم حاج میرزا حسن حسینی فسائی. انتشارات سنائی چاپ عکسی تاریخ نشر ندارد.
- فرخنامه: ابوبکر مطهر جمالی یزدی. به کوشش ایرج افشار انتشارات فرهنگ ایران زمین ۱۳۴۶.
- فرهنگ اسلام در اروپا: خانم دکتر زیکفرید هونکه. ترجمه مرتضی رهبانی انتشارات دفتر نشر اسلامی ۱۳۶۱ دو جلد.
- فرهنگ اصطلاحات و تعریفات نفایس الفنون: بهروز ثروتیان. مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران تبریز ۱۳۵۲.
- فرهنگ اصطلاحات پزشکی: محمد طباطبائی. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۱. دو جلد.
- فرهنگ ایران زمین: جلد پانزدهم ایرج افشار ۱۳۴۷.
- فرهنگ تطبیقی عربی با زبانهای سامی و ایرانی: دکتر محمد جواد مشکور انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۷ دو جلد.
- فرهنگ جامع عربی: حاج احمد سیاح. انتشارات کتابفروشی اسلام چهار جلد.
- فرهنگ جدید عربی، فارسی: ترجمه منجد الطلاب. مترجمه محمد بندرریگی انتشارات اسلامی ۱۳۶۱.
- فرهنگ جغرافیائی ایران. حسینعلی رزم آرا. تهران ۱۳۳۲ ده جلد.
- فرهنگ داروها و واژه‌های دشوار کتاب الابنیه عن الحقایق الادویه: دکتر منوچهر امیری. بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۳

- فرهنگ خواص خوراکیها: احمد سپهر خراسانی. انتشارات اشراقی ۱۳۵۷
- فرهنگ خیام: محمدعلی ترقی. انتشارات کتابفروشی خیام ۱۳۵۱
- فرهنگ رشیدی: رشید بن عبدالغفور الحسینی المدنی. به تصحیح محمدعباسی انتشارات کتابفروشی بارانی ۱۳۳۷، ۲ جلد.
- فرهنگ روستائی یا «دایره المعارف فلاحتی»: دکتر تقی بهرامی. شرکت چاپ ۱۳۱۶
- فرهنگ عمید: حسن عمید: انتشارات ابن سینا ۱۳۴۲
- فرهنگ فارسی اورنگ: سرگرد اورنگ چاپ تهران ۱۳۳۷
- فرهنگ لغات فرس: اسدی طوسی. بکوشش دکتر محمد دبیرسیاقی انتشارات طهوری ۱۳۵۶
- فرهنگ فارسی معین: دکتر محمد معین انتشارات امیرکبیر ۱۳۵۳
- فرهنگ نفیسی: دکتر علی اکبر نفیسی (ناظم الاطباء) انتشارات کتابفروشی خیام ۱۳۴۵
- فرهنگ انگلیسی فارسی: تالیف M. F. A. چاپ افست از روی نسخه بمبئی تاریخ نشر ندارد.
- فرهنگ ایتالیائی به فارسی: لوجانارضا. ابن سینا ۱۳۴۸
- فرهنگ روسی به فارسی: پروفیسور ب. و. میلر. چاپ مسکو ۱۹۶۱ میلادی
- فرهنگ شلیمر: یوهان شلیمر، بکوشش ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۹۷۰ (فرانسه)
- فنور ایران: دکتر احمد پارسا. جلد اول دانشگاه تهران ۱۳۴۵
- فلاحت: دکتر تقی بهرامی. چاپ تبریز ۱۳۱۰، تهران ۱۳۱۳
- فلور ایران: دکتر احمد پارسا چاپ دانشگاه تهران ۱۹۶۰ (فرانسه).
- فیز یولوژی نمو و جنبشهای گیاهی: دکتر اسماعیل زاهدی دانشگاه تهران ۱۳۴۲
- قانون در طب: شیخ الرئیس ابوعلی سینا. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی. جلد اول به تصحیح دکتر حسین عرفانی. دانشگاه تهران ۱۳۵۷
- قانون در طب: جلد دوم ترجمه عبدالرحمن شرفکندی - انتشارات سروش - ۱۳۶۲.
- قانون الادب: ابوالفضل بن ابراهیم تقلیسی. به اهتمام غلامرضا طاهری انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۱ سه جلد.
- قرابادین کبیر: مرحوم سید محمد حسین عقیلی علوی خراسانی شیرازی. چاپ عکسی انتشارات کتابفروشی محمودی ۱۳۴۴
- قصص و حکایات المرضی: محمد زکریای رازی. دکتر محمود نجم آبادی. دانشگاه تهران ۱۳۵۶
- قم در قرن نهم هجری: مدرسی طباطبائی. تاریخ نشر و نام ناشر ندارد.

کتاب الجدری والحصبه (آبله و سرخک) ابوبکر محمد زکریای رازی. به اهتمام دکتر محمود نجم آبادی دانشگاه تهران ۱۳۴۴
کشاورزی و مناسبات ارضی ایران در عهد مغول: پطروشفسکی. ترجمه کریم کشاورز. انتشارات نیل ۱۳۵۵ دو جلد.

کلیات مفردات پزشکی: دکتر محسن مجتبائی. دکتر مهدی سمسار دانشگاه تهران ۱۳۴۷

کلیله ودمنه: انشای ابوالمعالی نصراله منشی. به تصحیح مجتبی مینوی تهرانی انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۲

کیهان سالانه: سال ۱۳۴۷: انتشارات کیهان.

گرشاسب نامه: حکیم اسدی طوسی. به اهتمام حبیب یغمائی. کتابخانه طهوری ۱۳۴۵
گزارش سفر هیئت بازاریابی ایران به اسپانیا. در خرداد ۶۲ جلال منبعیان. مرکز توسعه صادرات ایران - شهر یور ۱۳۶۲

گلها و گیاهان شفابخش: لئونس کارلیه و... ترجمه مهدی نراقی امیرکبیر ۱۳۳۷

گیاهان زراعی: دکتر هادی کریمی. انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۴

گیاهان دارویی ایران. دکتر علی زرگری. انتشارات کتابفروشی دانش ۱۳۲۹

گیاهان دارویی: دکتر علی زرگری انتشارات امیرکبیر ۱۳۴۷ جلد دوم.

گیاهان دارویی: دکتر علی زرگری انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۲ جلد سوم.

گیاه درمانی: دکتر محمد صادق رجحان. انتشارات کتابفروشی خیام ۱۳۶۰

گیاه شناسی: دکتر حسین گل گلاب. انتشارات چهر ۱۳۲۸

گیاه شناسی سیستماتیک: دکتر محمد درویش انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۶

گیاتاشناسی کشورها؛ تهیه از مؤسسه گیاتاشناسی. تهران ۱۳۶۲

لغت نامه دهخدا: مرحوم علی اکبر دهخدا. چاپخانه مجلس ۱۳۲۵

متفکران اسلام: بارون کارادووو. ترجمه احمد آرام. دفتر نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۶۰

سه جلد.

مجموعه گفتارهایی در باره چند تن از رجال ادب و تاریخ ایران: به اهتمام قاسم مافی.

دانشگاه تهران ۱۳۵۷

مجله ابتکار. شماره مخصوص ۱۳۵۰

مجله تلاش: شماره ۱۷ تیرماه ۱۳۴۸.

مجله تماشا: شماره ۱۳۸ آذرماه ۱۳۵۲

مجله خواندنیها: شماره ۹۹ شهر یورماه ۱۳۴۴ و شماره ۷۸ سال ۱۳۴۷

مجله خوراک: شماره ۱۵ آذرماه ۱۳۵۲

- مجله یغما: شماره نهم آذرماه ۱۳۳۰
- مجمع الادویه ناصری: علیرضاخان تفرشی - چاپ ۱۳۰۸ قمری - تهران مدرسه مبارکه دارالفنون به کوشش آقامیرزا حسین
- مجمعل فصیحی: فصیحی خوانی - به تصحیح محمود فرخ - انتشارات باستان - مشهد ۱۳۴۱
- مرآت البلدان: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه چاپ عکسی ۱۲۹۴
- مجموعه علم ایرانی در زراعت و فلاح و باغبانی و غیره مشتمل بر چهار کتاب: کتاب اول در علم فلاح و زراعت تألیف حدود هفتصد هجری - کتاب دوم در علم فلاح - کتاب سوم در قواعد پیوندزنی - کتاب چهارم ارشاد الزراعه - به کوشش مرحوم عبدالغفار نجم الدوله در سال ۱۳۲۳ هجری قمری چاپ تهران.
- مراسد الاطلاع: لصفی الدین بغدادی. تحقیق علی محمد البجاوی بیروت ۱۹۷۳ سه جلد. (عربی)
- مروج الذهب: حسن بن علی بن علی مسعودی. ترجمه ابوالقاسم پاینده بنگاه ترجمه و نشر کتاب جلد دوم ۱۳۴۷
- مسائل کشاورزی ایران: نشریه شماره دوم زمستان ۱۳۵۹
- مسافرت در ارمنستان و ایران: پ. ژوبر. ترجمه علیقلی اعتمادی مقدم. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۷
- مسالک و ممالک: ابواسحق ابراهیم اصطخری. به اهتمام ایرج افشار انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۴۷
- مسالک و الممالک: اصطخری به زبان عربی به تصحیح دخویه چاپ ۱۹۲۷ بیروت افست شده به وسیله کتابخانه صدر تهران تاریخ نشر ندارد.
- مسلمانان و دانش جدید: عبدالرزاق نوفل. ترجمه سیدمحمد علی میررکنی. محمد جواد میرکریمی انتشارات برهان ۱۳۵۱
- مجمع البلدان: شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت الحموی بیروت ۱۹۶۸ (عربی)
- مفاتیح الادویه ناصری: ترجمه و تقریرات معتمد السلطان میرزا حسین خان طبیب ناصرالدین شاه و تألیف میرزا عبدالحسین خان امین الاطباء چاپ ۱۳۰۹ هـ.ق - تهران
- مفاتیح العلوم: ابوعبدالله محمد کاتب خوارزمی - ترجمه حسین خدیو جم - مرکز انتشارات فرهنگی ۱۳۶۲
- مفردات پزشکی: ر. پاریس. ه. موئیز. ترجمه دکتر بدیع الله مشیدی. دکتر مهدی سمسار، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۲
- مفردات پزشکی: دکتر مهدی نامدار. دکتر محسن مجتبائی - انتشارات دانشگاه تهران

- مفردات پزشکی جدید: ادوار کلووس و... ترجمه دکتر یعقوب آئینه چی انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۸
- مقدمه ای بر شناخت کشاورزی سنتی ایران - احمد رضا یاوری - بنگاه ترجمه و نشر کتاب سال ۱۳۵۹ - متن قدیمی کشاورزی سنتی «در معرفت بعضی امور فلاحت» همراه این کتاب چاپ شده است.
- مکاتبات رشیدی: خواجه رشیدالدین فضل الله. چاپ لاهور ۱۹۴۷
- منجد الطلاب: فواد افرم البستانی. بیروت ۱۹۵۶
- ترجمه منجدالطلاب: یا فرهنگ جدید عربی فارسی؛ ترجمه محمد بندر یگی. انتشارات اسلامی ۱۳۶۱
- نخبة الدهر و عجایب البحر: شمس الدین انصاری دمشقی. ترجمه حمید طیبیان. فرهنگستان ادب و هنر ایران
- نخستین اطلس جغرافیائی: انتشارات سحاب ۱۳۶۰
- نزهة القلوب: حمدالله مستوفی، به تصحیح محمد دبیر سیاقی انتشارات طهوری ۱۳۲۷. تهران.
- نزهت نامه علائی - شهردان بن ابی الخیر - تصحیح دکتر فرهنگ جهانپور - مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۶۲ تهران.
- نوادر التبادر لتحفه البهادر: شمس الدین امین الدین ایوب دنیسری. بکوشش محمدتقی دانش پژوه. و ایرج افشار. بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۰.
- واحد های محلی وزن و سطح در ایران: مرکز آمار ایران ۱۳۵۳
- واژه نامه گیاهی: دکتر حسین بهرامی. جلد اول چاپ تهران
- هدایت المتعلمین فی طب: ابوبکر ربیع ابن احمد الاخوانی البخاری. باهتمام دکتر جلال متینی. انتشارات دانشگاه مشهد ۱۳۴۴
- هشت مقاله تاریخی - شیرین بیانی - انتشارات توس ۱۳۵۲
- هفت اقلیم: امین احمد رازی. به تصحیح مرحوم جواد فاضل انتشارات عنبر. تاریخ چاپ ندارد.
- هفت کشور یا صور الاقالیم: از مؤلفی ناشناخته در سال ۷۴۸ هجری به تصحیح دکتر منوچهر ستوده. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۳.
- هنر و صنعت قالی بافی در ایران: منصور ورزی. انتشارات رز ۱۳۵۰
- یشت ها: استاد پور داود. انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۶ دو جلد.
- یک روز از زندگانی داریوش: فردیناند یوستی - ترجمه دکتر رضازاده شفق. انتشارات کمیسیون معارف ۱۳۱۴.

یواقیت العلوم ودراری النجوم: به کوشش محمدتقی دانش پژوه. بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۵
تهران.

زعفران ایران

شاخت تاریخی و فرہنگی و کساوری

تالیف محمد حسن ابریشمی
دیوانہ دکتر محمد جعفری

ابریشمی، محمدحسن

زعفران ایران، شناخت تاریخی و فرهنگی و کشاورزی / تألیف محمدحسن ابریشمی،
ویراسته محمدجعفر یاحقی. - مشهد: آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۷۶.
۸۹۲ ص. : مصور، جدول، نقشه. - (مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی ۳۰۶)
کتابنامه: ص ۶۱۵ - ۶۷۰، همچنین بصورت زیرنویس.

۱. زعفران ایران. ۲. زعفران - کشت و اصلاح الف. یاحقی، محمدجعفر، ویراستار. ب.

عنوان. ۵۸۴ / ۲۴

QK ۴۹۵.۱۷۵

ز ۱۴۴ الف

فهرستویسی پیش از انتشار : مؤسسه چاپ و انتشارات با همکاری کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

۳۰۶

زعفران ایران

شناخت تاریخی و فرهنگی و کشاورزی

تألیف محمدحسن ابریشمی

ویراسته دکتر محمدجعفر یاحقی

چاپ اول / ۱۳۷۶

۳۰۰۰ نسخه - وزیری

امور فنی و چاپ: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

ص. پ ۱۵۷ - ۹۱۷۳۵

شابک X-۰۰۶-۴۳۴-۹۶۴

حق چاپ محفوظ است

توزیع: شرکت به‌نشر

دفتر مرکزی، مشهد: تلفن ۴۹۲۹۲، تهران: تلفن ۶۵۵۹۸۲

اصفهان: « ۶۷۳۶۷۶، تبریز: « ۶۷۳۰۸

تقدیم:

به مادر گرامیم بانو فاطمه دوستی (ابریشمی) و همسر
بانو پروین ابریشمی که همواره از محبت‌هایشان برخوردار
بوده‌ام.

محمدحسن ابریشمی

فهرست مندرجات

خَلُوق، رادن، رَفَان،	پیشگفتار
رفون، رَقَان، رَقْن، رَقُون،	بیست و پنج
رُبُهَقَان، زاپران، زافران،	
زعفران، زرنب، زعفران،	گفتار اول . زعفران نامه
سَجَنَجَل، شوران،	زعفران زار اول . معرفی و شناخت ۳
شعورالصقالب، عبیر،	۱ . معرفی زعفران ۳
عصفر، عنبر، فید، قابی،	چه کسی زعفران را شناسایی
قابی، قرقو، قرقومعما،	کرد ۵
قُمَحَان، کرکرا، کُرُکُم،	توابل و ابازیر و افاویه ۶
کرکیماس، ککسل، کمکم	عطرها و اسفرمها (ریاحین) ۷
- کنکون، کیسر،	۲ . واژه شناسی زعفران ۸
لرکیماس، مردقوش،	دهها واژه و نام: ۸
مزعفر، مصفر، ملاب،	ارقان، اصفران، ایدع،
ملبه، نجوان، هرد، ورس	ابهقان، جاد، جادی،
کورکوما، زردچوبه و	جادی، جادی، جساد،
	جسد، جعفران، خشیف،

۵۳	۱۰. زفرون، زعفرانه	زعفران
۵۵	۱۱. شهر سافرون والدن	ترکیبات لغوی و دیگر
۵۵	ب. کسان	واژه‌ها:
	۱. زعفران به عنوان نام	۲۳ عروق الزعفران، اصل
۵۶	مرد	الزعفران، زعفران
۵۶	زعفران یا کرکوس	بیابانی، زردک، زرده،
۵۷	میرک زعفران	زرد، تنگ زعفران،
۵۸	ملازعفران	زعفره، زعفروری،
۵۹	ملازعفران طیب	شاخ زعفران، زعفران،
۶۰	زعفران خان	زعفران آهن،
۶۱	۲. زعفران به عنوان نام زن	دواء الکرکم.
۶۲	زعفران با ضعف ران	۲۶ بحثی در باب کلمه زعفران
۶۲	زعفران جادو	۲۹ بحثی در باب واژه کرکم
۶۳	زعفران باجی	۳۵ زعفران زار دوم. نامها و نشانهها
۶۴	زعفران بانو	الف. جایها
۶۵	۳. طوایف و خانواده‌ها	۳۵
۶۵	زعفرانلو	۳۶ ۱. دیرالزعفران
۶۷	زعفرانی: رازی، همدانی،	۳۷ ۲. رباط زعفرانی
	بغدادی، بصری یا واسطی،	۳۸ ۳. زعفران
	قمی، دومی، نیشابوری،	۳۹ ۴. زعفرانبولی
	امینای زعفرانی اصفهانی،	۴۰ ۵. زعفران جای
	زعفری، زعفرجی	۴۲ ۶. زعفران کلا
	زعفران زار سوم. سرزمینهای	۴۲ ۷. زعفرانی
۷۴	زعفران خیز	۴۴ ۸. زعفرانیه
۷۴	۱. زعفران جبال	۹. کاریز زعفرانی یا
		۵۳ زعفرانلو

۱۲۵	تو گویی چمن زعفران خورده	۸۱	۲. زعفران قم
۱۲۵	زعفران بر باد دادن	۸۲	۳. زعفران پارس و سپاهان
۱۲۵	خار کشتن و زعفران درودن	۸۶	۴. زعفران کوه کیلویه
	از خاکی زعفران برآید و از	۸۶	۵. زعفران مازندران
۱۲۵	خاکی خار روید	۸۸	۶. زعفران دربند و باکو
۱۲۶	زعفران به پیش درازگوش	۸۹	۷. زعفران ماوراءالنهر
۱۲۶	پیاز کاشتن چون زعفران نباشد	۸۹	۸. زعفران خراسان
۱۲۷	زعفران معزولی	۹۷	زعفران بون
۱۲۷	زردی زر و زعفران	۹۷	۹. زعفران زمین داور
	زعفران در فرهنگ و ادبیات	۹۸	۱۰. زعفران کشمیر
۱۲۸	عامیانه	۱۰۶	۱۱. زعفران کابلی
۱۲۸	ترانه‌ها	۱۰۶	۱۲. زعفران اندلس
۱۲۹	متلها و باورها	۱۰۸	۱۳. زعفران صقلیه (سیسیل)
۱۳۰	افسانه و زبان حال زعفران	۱۰۹	۱۴. زعفران انگلیس
۱۳۱	واگوشک و معما (چیستان)	۱۱۱	۱۵. زعفران شامی و مغربی
۱۳۲	ترانه تریاکی	۱۱۵	۱۶. زعفران چین
۱۳۳	قصه‌ها	۱۱۷	۱۷. زعفران یمانی ، زعفران
۱۳۴	سرنوشت خواجه نصیر		الحدید
۱۳۷	گاه همسنگ زعفران		زعفران زار چهارم. لطایف و
۱۳۸	رمز زعفران	۱۲۲	نکته‌ها
۱۳۹	ارباب زعفران قاین	۱۲۲	هاون زعفران سایی
۱۳۹	زادروزها	۱۲۲	ارغوان زعفران سای
۱۴۰	خوابها	۱۲۳	لطایفی از عبید
۱۴۱	زعفران ذکر خیر باشد	۱۲۳	صد من زعفران سوده کمندی
۱۴۳	زعفران زاربنجم. نکته‌ها و تعبیرات	۱۲۴	مفرح زعفرانی نوش کردن

۱۶۱	سیماب ناب بر چهره زعفرانی	۱۴۳	تخم عصفور و معصفر یا زعفران
۱۶۲	رنگ ارغوانی زعفرانی گشت	۱۴۵	شاخ زعفران یا آب بقم؟
۱۶۲	چهره زعفران گون	۱۴۶	زعفران قصه خویش بازمی راند
۱۶۳	رنگهای زعفرانی زیر چادرها	۱۴۸	چشم خروس
	رخساره ارغوانی او را زعفرانی	۱۴۸	ارغوان از شاخ زعفران
۱۶۴	دید	۱۴۹	مزعفران آفتاب
۱۶۴	چهره زعفرانی ارغوانی سازند	۱۴۹	فریب پرستو
	رخسار ارغوانی و گونه	۱۵۰	سپهر مزعفری
۱۶۴	زعفرانی	۱۵۰	زعفران می گریزد
	رعنای ارغوانی رویه زعفرانی	۱۵۲	شفق زعفران
۱۶۶	آستر	۱۵۲	تو گویی درو زعفران کشته اند
۱۶۶	زردی زعفرانی انبه	۱۵۳	زعفران زار کشمیر
۱۶۷	تیغ ارغوانی کار زعفرانی	۱۵۴	رنگ و رایحه فراموش ناشدنی
۱۶۷	رنگ ارغوانیش زعفرانی گشت	۱۵۵	زعفران و ضعف الوان
۱۶۸	رخان زعفرانی ایرانیان	۱۵۵	شبم زعفرانی
	زعفران زار هفتم . رنگ و عطر	۱۵۶	زعفرانیه و زعفران فروش
۱۶۹	مقدس		زعفران زار ششم . تشبیهات
۱۶۹	زعفران در بهشت	۱۵۷	زعفرانی
۱۷۰	زعفران زیتنی	۱۵۷	اگر به رنگ زعفران باشد
۱۷۰	خاک بهشت	۱۵۷	زعفرانی محمود است
۱۷۱	گلستان ارم	۱۵۸	بدل ارغوان به زعفران
۱۷۱	زعفران ارم	۱۵۸	گل عارض
	حوریان کافوری و زعفرانی	۱۵۹	گلگونه مزعفر
۱۷۲	اندیشه ها	۱۵۹	رخ و رخسار زعفرانی
۱۷۳	ستوران زعفران موی زرین سم	۱۶۱	شام مزعفر لباس سیاه می پوشد

خوراکها و خلعت‌های	۱۷۴	مرغان مروارید تن زعفران بال
۲۰۳ صفوی	۱۷۵	حوریان زعفران پای
گوارش زعفران و معجون		خانه خدا به مشک و زعفران
۲۰۴ مروارید	۱۷۶	اندودن
فلونیا، ترکیبی از گوهرها	۱۷۶	حنوط زعفرانی مهابیل
۲۰۷ با زعفران	۱۷۸	زعفران زار هشتم . خوراکها
۲۰۹ برش و برشعنا	۱۸۱	گوشت پرورده در زعفران
۲۱۱ گرنج مزعفر	۱۸۲	زیره بای به زعفران
۲۱۱ مزعفرپلو	۱۸۳	زیره بای مُعَقَّد یا مُزَعْفَر؟
۲۱۱ گل حلوا	۱۸۵	زیره جوش
۲۱۲ نعمتهای الوان مزعفری	۱۸۵	آش زعفرانی علاج مالیخولیا
اوصافی از خوراکهای دربار	۱۸۸	شربت آلو
۲۱۳ قاجار	۱۸۹	سکبا
زعفران در خوراکهای عصر	۱۹۱	گوداب خرما
۲۱۵ قاجار	۱۹۱	زعفران در سکنجبین
آش شله قلمکار و زعفران	۱۹۲	زرد برنج یا شله زرد
۲۱۷ سایه رجال	۱۹۳	برنج مزعفر (پلاو زعفرانی)
۲۲۰ حلوی زعفرانی	۱۹۴	برنجهای مزعفر در قلماق
۲۲۱ خورشهای پرزعفران		مزعفر و زعفران در آثار بسحق
۲۲۲ زعفران در هرمزد نامه	۱۹۴	اطعمه
زعفران زار نهم . خواص و	۱۹۷	زلوبیا (زولیا)
۲۲۴ خصوصیات	۱۹۸	مزعفر
زعفران قوت اندامهای باطن		زعفران در خوراکهای عصر
۲۲۴ کند	۱۹۹	صفوی
۲۲۵ درمان زردی رخسار	۲۰۲	ده من دارچین و زعفران

۲۲۵	گوارش جالینوس	۲۴۷	زعفران زار دهم . مصارف
۲۲۶	گوارش باز	۲۴۷	غیرخوراکی
۲۲۷	میبه		مراسم و آیینهای کهن و
۲۲۸	شراب (شربت) درمان آبله	۲۴۷	باستانی
۲۲۸	انوش دارو (معجون زیبایی)	۲۴۹	- نثار گل و زر و زعفران
۲۲۹	نسخه‌ای در بهداشت و زیبایی		- بخور زعفران و عبیر و
۲۲۹	در زیبایی روی	۲۵۰	عنبر و عود
۲۲۹	بهداشت و درمان چشم		- نقش و نگارهای فرش
۲۳۰	درمان چشم اسپان	۲۵۴	ایرانی
۲۳۱	درمان وردینج	۲۵۷	تحریر با مشک و زعفران
۲۳۲	داروی گوش	۲۵۸	در ترکیب مرکب تحریر
۲۳۳	ادویه قلبیه	۲۶۰	تهیه رنگ طلایی
۲۳۳	روغن زعفران (دهن الخلق)	۲۶۰	تزیین نسخ خطی
۲۳۴	زعفران کشنده	۲۶۲	پوست شیر به زعفران نبشته
۲۳۴	تقویت کننده ذهن و حافظه	۲۶۲	پوست آهو به زعفران نگاشته
۲۳۵	خاصیت زعفران بسیار بود	۲۶۳	صورت به زعفران آغشته
۲۳۵	آب زعفران	۲۶۳	کفن مزعفر
۲۳۶	مقوی دل و جگر و احشاء	۲۶۴	جبه مزعفری یا مرغزی
۲۳۷	گرم کردن رحم و مفرح گرم	۲۶۶	کاغذ مزعفر
۲۳۸	تب نوبه	۲۶۶	تهیه کاغذ حنایی
۲۳۹	فلونبای محمودی، قرص منوم	۲۶۷	لکه زعفران زدایی
۲۳۹	فلونیا، جوارش عود		اول کسی که ریش خویش
۲۴۰	زعفران مفرح قلب	۲۶۷	زعفرانی کرد
۲۴۰	شرحی از خواص زعفران		بخور بیهوشی و علامت
۲۴۲	نوشته های عصر قاجار	۲۶۸	بهداشتی

۲۶۸	قراضه زعفران رنگ	۲۹۳	باغچه زعفرانی
۲۶۹	گوی موش زعفرانی		نخستین نوشته های کشاورزی
۲۶۹	برمکی لطیف	۲۹۴	نوبین
۲۷۰	قشقه زعفرانی و ...	۲۹۵	۱. دستور زراعت زعفران
	زعفران و صندل در آیین		۲. زعفران و طرز زراعت
۲۷۳	هندوان	۲۹۷	آن
	زعفران بر جبین هندوهای		۳. طرز زراعت زعفران در
۲۷۳	اصفهان	۲۹۹	اصطهبانات
۲۷۴	کهنه به زعفران آلوده		۴. گیاهان خوشبوی
۲۷۴	رنگ مقدس		پزشکی، زعفران و
۲۷۷	پنجه نگاری با زعفران	۳۰۰	سودهای آن
۲۷۸	جوزن		فهرست نشریات ترویجی و
۲۷۸	تغییر چهره در جاسوسی	۳۰۱	رسالات نیم قرن اخیر
۲۷۹	شبدیز و زعفران		زعفران زار دوازدهم. نرخ و
۲۸۰	گل زعفرانی و گلهایی از فرنگ	۳۰۷	مالیات و خراج و زکات
	فهرست اسامی رنگها در عصر	۳۰۷	روایتی از زعفرانی
	قاجار	۳۰۸	مالیات زعفران
۲۸۲	زعفران زار یازدهم. زراعت	۳۱۰	تشخیص زعفران تقلبی
	شیوه زراعت زعفران در سال	۳۱۱	حرم زعفران
	۷۰۰ قمری	۳۱۲	خراج زعفران
	کشت زعفران به سال ۹۲۱		نرخ زعفران و گندم و چند کالای
۲۸۵	قمری	۳۱۳	دیگر در عهد کریم خان زند
	شیوه زعفرانکاری در ایران قرن		نرخ زعفران و غلات و نود
	سیزدهم	۲۸۸	کالای دیگر در عصر ناصرالدین
۲۹۰	زعفرانکاری در کشمیر	۳۱۳	شاه

۳۳۴	عسجدی مروزی	۳۱۳	ارزش کل صادرات ایران در
۳۳۵	لبیبی خراسانی		مقایسه با زعفران صادراتی در
۳۳۵	عیاضی سرخسی	۳۱۳	سال ۱۲۶۸ شمسی
۳۳۶	ابوسعید خطیری	۳۱۵	اولین نوشته اقتصادی
۳۳۶	عنصری بلخی		امنیت راه ابریشم و زعفران و
	زینتی علوی محمودی	۳۱۶	سلامت اندیشه ایرانی
۳۳۸	خراسانی	۳۱۹	شناخت زعفران ایران
۳۳۹	منوچهری دامغانی		
۳۴۰	فخرالدین اسعد گرگانی	۳۲۱	گفتار دوم. زعفرانستان
۳۴۱	اسدی طوسی		زعفرانستان ۱. سخن سرایان سده
۳۴۲	بندار رازی	۳۲۳	سوم
۳۴۳	قطران تبریزی	۳۲۴	رودکی سمرقندی
۳۴۴	لامعی گرگانی		زعفرانستان ۲. سخن سرایان سده
۳۴۴	قادری	۳۲۵	چهارم
۳۴۵	بدیعی بلخی	۳۲۵	ابوالعباس ربنجی
۳۴۵	ناصر خسرو قبادیانی	۳۲۵	دقیقی طوسی
۳۴۷	ازرقی هروی	۳۲۶	حکیم میسری
۳۴۸	مسعود سعد سلمان لاهوری		حکیم ابوالقاسم فردوسی
۳۵۰	صدر بخارایی (صدرالشریعه)	۳۲۶	طوسی
۳۵۰	جوهری هروی	۳۳۱	کسائی مروزی
۳۵۰	عمیق بخارایی	۳۳۱	منشوری سمرقندی
۳۵۱	اختیارالدین روزبه شیانی	۳۳۲	منطقی رازی
۳۵۱	ایران‌شاه بن ابی‌الخیر		زعفرانستان ۳. سخن سرایان سده
۳۵۲	عیوقی	۳۳۳	پنجم
۳۵۲	احمد جامی نامقی	۳۳۳	فرخی سیستانی

۳۷۳	شرف‌الدین شفروه اصفهانی	۳۵۳	زعفرانستان ۴. سخن سرایان سده ششم
۳۷۳	خاقانی شروانی	۳۵۳	زین‌الدین سگری
۳۷۷	عمادی شهریار	۳۵۳	حسن بن علی شهابی
۳۷۷	عزیز‌الدین شروانی	۳۵۴	مرزبان فارسی (رفیع شیرازی)
۳۷۸	ظهیر فاریابی	۳۵۴	امیر معزی نیشابوری
۳۷۸	مؤید نسفی	۳۵۷	سنائی غزنوی
۳۷۹	سوزنی سمرقندی	۳۶۰	رشید و طواط بلخی
۳۷۹	کمال‌الدین زیاد اصفهانی		مختاری غزنوی (عثمان مختاری)
۳۸۰	روزبهان فسایی	۳۶۰	جوهری زرگر بخارایی
۳۸۰	دقایقی مروزی	۳۶۲	کمال‌الدین مراغه‌ای
۳۸۱	رفیع لبنانی	۳۶۳	فرقدی خراسانی
۳۸۱	نجیب‌الدین جرفادقانی	۳۶۳	فاخری رازی
۳۸۲	شمالی دهستانی	۳۶۴	اثیرالدین اخسیکتی
۳۸۲	محمد راوندی	۳۶۴	انوری ابیوردی
	زعفرانستان ۵. سخن سرایان سده هفتم	۳۶۵	قوامی رازی
۳۸۳	ذوالفقار شروانی	۳۶۵	ادیب صابر ترمذی
۳۸۳	ضیاء‌الدین خجندی فارسی	۳۶۶	عبدالواسع جبلی
۳۸۴	اوحد‌الدین کرمانی	۳۶۷	سیدحسن غزنوی
۳۸۴	سید شرف‌الدین مرتضی	۳۶۷	نظامی گنجوی
۳۸۴	محمد عوفی	۳۷۱	مجیر ییلقانی
۳۸۵	شمس طبسی		جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی
۳۸۵	کمال اصفهانی	۳۷۱	دو شاعر ناشناخته
۳۸۶	قمر اصفهانی	۳۷۲	
۳۸۶	سراج‌الدین قمری آملی		

۴۰۵	خواجوی کرمانی	۳۸۷	عطار نیشابوری
۴۰۵	سراج الدین سراجی سگزی	۳۹۰	قانع طوسی
۴۰۶	سراج الدین راجی	۳۹۰	خواجه نصیرالدین طوسی
۴۰۶	بدرچاچی	۳۹۰	دعویدار قمی
۴۰۶	جلال عضد یزدی	۳۹۱	میرشرفشاه گیلانی
۴۰۷	ابن یمین فریومدی	۳۹۱	سیف اسفرنگی
۴۰۸	سلمان ساوجی	۳۹۳	مولانا جلال الدین محمد بلخی
۴۰۹	عمادالدین عربشاه یزدی	۳۹۶	فرید احوال اسفراینی
۴۱۰	جنید شیرازی	۳۹۷	سلطان ولد بلخی
۴۱۰	ناصر بخارایی	۳۹۷	سعدی شیرازی
۴۱۱	شاهین شیرازی	۳۹۸	سیف فرغانی
۴۱۱	عماد فقیه کرمانی	۳۹۸	حکیم نزاری قهستانی
۴۱۲	حسین بن محمدآوی	۳۹۹	امیر خسرو دهلوی
۴۱۲	جهان ملک خاتون شیرازی	۴۰۰	پوربهای جامی
۴۱۲	معین الدین جامی	۴۰۱	همام تبریزی
۴۱۳	واعظ قاینی	۴۰۲	هندوشاه نخجوانی
۴۱۳	عمادالدین نسیمی شروانی	۴۰۲	شیخ محمود شبستری
۴۱۳	حافظ شیرازی	۴۰۲	ناصر بجه ای
	زعفرانستان ۷. سخن سرایان سده	۴۰۲	شاعری ناشناخته
۴۱۵	نهم	۴۰۳	صدر قونیوی
۴۱۵	شاه قاسم انوار تبریزی	۴۰۳	صاحب شبانکاری
۴۱۵	عصمت بخارایی		زعفرانستان ۶. سخن سرایان سده
۴۱۶	کمال الدین حسین خوارزمی	۴۰۴	هشتم
۴۱۶	حسین ابیوردی	۴۰۴	اوحدی مراغه ای
۴۱۶	بسحق حلاج شیرازی	۴۰۴	عزالدین همدانی

۴۲۲	بدر شروانی	۴۲۲	بابا فغانی شیرازی
۴۲۳	فتاحی نیشابوری	۴۲۳	قاسم هروی
۴۲۳	ابن حسام خوسفی قهستانی	۴۲۴	شرف جهان قزوینی
۴۲۵	مسعود قمی	۴۲۴	یوسفی خوافی
	نوایی جغتایی (امیرعلیشیر	۴۲۵	فضولی بغدادی
	نوایی)	۴۲۵	وحشی بافقی
۴۲۵	اسیر لاهیجی	۴۲۶	حسن بیگ قمی
۴۲۵	عبدالرحمن جامی	۴۲۷	فدایی دوابی
۴۲۶	آصفی قهستانی	۴۲۸	مشفق بخارایی
۴۲۶	سلطانعلی مشهدی	۴۲۸	عرفی شیرازی
۴۲۷	احمد اطعمه شیرازی	۴۲۸	محتشم کاشانی
۴۲۷	شاه داعی شیرازی	۴۲۹	رضی الدین ارتیمانی
۴۲۹	شاعری ناشناخته	۴۲۹	فیضی ناگوری دکنی
۴۲۹	جعفری یزدی	۴۴۰	ثنائی مشهدی
	زعفرانستان ۸. سخن سرایان سده	۴۴۰	ظهوری ترشیزی
	دهم	۴۴۱	نظیری نیشابوری
۴۳۰	جمالی دهلوی	۴۴۱	کوثر همدانی
۴۳۰	شریف تبریزی	۴۴۱	شفائی اصفهانی
۴۳۰	کاهی کابلی	۴۴۲	صفی
۴۳۱	حسابی جنابدی	۴۴۲	اهلی شیرازی
۴۳۱	نثاری تونی		مجنون مشهدی معروف به
۴۳۲	حیرتی تونی	۴۴۲	چپ نویس
۴۳۲	حکیم نظام الدین کاشانی	۴۴۳	لقایی خراسانی
۴۳۳	مایلی نیریزی یا مایلی ایجی	۴۴۳	میرعلی هروی
۴۳۳	هلالی جغتایی	۴۴۴	عبدی بیگ شیرازی متخلص به

۴۶۱	منیر لاهوری		نویدی
۴۶۲	فانی کشمیری	۴۴۵	صیرفی [کشمیری یا همدانی]
۴۶۲	شاملوی خراسانی	۴۴۷	صادقی بیگ افشار تبریزی
۴۶۲	سالک قزوینی	۴۴۸	نوعی خوشانی
۴۶۳	فیضی کاشانی		زعفرانستان ۹. سخن سرایان سده
۴۶۳	کلیم کاشانی	۴۴۹	یازدهم
۴۶۳	جویا تبریزی	۴۴۹	ضیائی موشحی جونپوری
۴۶۴	طرزی افشار رازی	۴۴۹	زلالی خوانساری
۴۶۴	اثر شیرازی (یا لاری)	۴۴۹	تنهای قمی (حکیم قمی)
۴۶۵	نجیب کاشانی	۴۵۰	ملک قمی
۴۶۵	صائب تبریزی	۴۵۰	نیازی شوشتری
۴۶۸	نگاهی بهبانی	۴۵۱	حسینی شوشتری مرعشی
۴۶۸	ملاً بیخودی جنابدی	۴۵۱	سنجر کاشانی
۴۶۹	دانش مشهدی	۴۵۱	طالب آملی
۴۶۹	والی کرمانی	۴۵۳	سلیم طهرانی
۴۶۹	سیدای نسفی	۴۵۵	دستغیب شیرازی
۴۷۰	فطرت کهکرانی	۴۵۶	اشرف مازندرانی
۴۷۰	شیخ بهائی عاملی	۴۵۸	شاپور طهرانی
۴۷۱	محمدباقر سدهی اصفهانی	۴۵۸	ملاً سالک یزدی
۴۷۱	ملاً علیرضا اصفهانی	۴۵۹	طغرای مشهدی
۴۷۱	واعظ قزوینی	۴۵۹	رضوی کشمیری
۴۷۲	شیدا فتحپوری	۴۶۰	فنا کشمیری
۴۷۳	شوکت بخارایی	۴۶۰	معنی کشمیری
۴۷۳	ناظم سبزواری یا هروی	۴۶۰	ملاً شاه بدخشی
۴۷۴	تأثیر تبریزی	۴۶۰	ظفرخان احسن تربتی

۴۸۵	قصاب کاشانی	۴۷۵	گویا پنجابی یا غزنوی
۴۸۵	صباحی بیدگلی		زعفرانستان ۱۰ . سخن سرایان
۴۸۵	سیدا کروخی	۴۷۷	سده دوازدهم
۴۸۶	دو شاعر ناشناخته	۴۷۷	فدایی کرمانی
۴۸۸	قانع تتوی	۴۷۷	لامع درمیانی
۴۸۸	توفیق کشمیری	۴۷۷	حزین لاهیجی
۴۸۸	غالب زیدپوری	۴۷۸	شاکر حیدرآبادی
	زعفرانستان ۱۱ . سخن سرایان	۴۷۸	واقف بتاله ای لاهوری
۴۸۹	سده سیزدهم	۴۷۹	میر نوروزلر
۴۸۹	سحاب اصفهانی	۴۷۹	دلشاد پسروری
۴۸۹	مجمر اصفهانی	۴۸۰	مشتاق
۴۹۰	واله اصفهانی	۴۸۰	مظفر علیشاه کرمانی
۴۹۰	خاقان قاجار	۴۸۱	قطعی
۴۹۰	فروغی بسطامی	۴۸۱	گرامی دهلوی
۴۹۰	قآنی شیرازی	۴۸۱	آذر بیگدلی
۴۹۱	فدایی اصفهانی	۴۸۲	بیدل دهلوی
۴۹۱	غریق کویلی	۴۸۲	طاهر کشمیری [یا کاشانی]
۴۹۱	خلوتی محلاتی	۴۸۲	ثاقب کاشانی
۴۹۱	همدم شیرازی	۴۸۳	آفرین لاهوری
۴۹۲	مجنوب علیشاه همدانی	۴۸۳	بی تکلف لکهنوئی
۴۹۲	زخمی هندو	۴۸۳	مقبل اصفهانی
۴۹۲	مدهوش طهرانی	۴۸۳	بلبل کشمیری
۴۹۲	هشیاری شیرازی	۴۸۴	مهربان نیشابوری
۴۹۲	یغمای جندقی	۴۸۴	آذر کشمیری
۴۹۳	همای شیرازی	۴۸۴	امینای زعفرانی اصفهانی

اشتهای گرجی (سرگشته)	۴۹۳	صحبت لاری
۵۰۳ (اصفهانی)	۴۹۴	وحدت هندی
۵۰۵ جیحون یزدی	۴۹۴	دولتشاه قاجار
۵۰۵ میرزا سنگلاخ خبوشانی خراسانی	۴۹۵	فدایی اردستانی
۵۰۶ ناصرالدین شاه قاجار	۴۹۵	نشاط اصفهانی
۵۰۶ سروش اصفهانی	۴۹۶	مفلق طهرانی
۵۰۷ راهب هروی	۴۹۶	وصالی مازندرانی
۵۰۷ شرعی بخارایی	۴۹۶	عندلیب کاشانی
۵۰۷ عندلیب کاشانی	۴۹۶	صبوری کاشانی
۵۰۸ فدایی اصفهانی	۴۹۶	صاحب مازندرانی
۵۰۸ تسلیم سهسوانی	۴۹۷	ادیب شیرازی
۵۰۸ ثمین هندوستانی	۴۹۷	بیدل کرمانشاهی
۵۰۹ سپهر کاشانی	۴۹۷	طسوجی تبریزی
۵۰۹ ریاض همدانی	۴۹۸	روشن اردستانی اصفهانی
۵۱۱ سراج المحققین	۴۹۸	رشحه اصفهانی
۵۱۱ صفائی جندقی	۴۹۸	بسمل شیرازی
۵۱۱ شیانی کاشانی	۴۹۸	رضاقلیخان هدایت طبرستانی
۵۱۱ محمدصادق گلپایگانی	۵۰۰	شبهانگ رازی
۵۱۲ وقار شیرازی	۵۰۰	افسرکرمانی
۵۱۲ ایزدی کازرونی	۵۰۱	خسروی قاجار
۵۱۲ طایر شیرازی	۵۰۱	طراز یزدی
۵۱۳ امید نهاوندی	۵۰۲	هنرجندقی
۵۱۳ داوری شیرازی	۵۰۲	وصال شیرازی
۵۱۴ حاجب شیرازی	۵۰۲	طربی نائینی
۵۱۴ آزاد اکبرآبادی	۵۰۳	ادیب الممالک مقدم مراغه ای

۵۲۳	پریشان زنجانی	۵۱۴	مجنون تویسرکانی
۵۲۴	گمنام تفرشی	۵۱۵	حیرت قاجار
۵۲۴	افسر سبزواری	۵۱۵	جلوه زواره‌ای
۵۲۵	روح القدس اسدآبادی	۵۱۵	خازن هندو
۵۲۵	نسیم شمال قزوینی گیلانی	۵۱۵	محمودخان صبا کاشانی
۵۲۵	منتخب السادات جندقی	۵۱۶	حبیب خراسانی
۵۲۵	ایرج میرزا	۵۱۶	دهقان سامانی
۵۲۶	فؤاد کرمانی	۵۱۷	صفای اصفهانی
۵۲۶	میرزاده عشقی همدانی	۵۱۷	غبار همدانی
۵۲۷	سهای کرمانی	۵۱۷	عزیز لکهنوی یا کشمیری
۵۲۷	ملک الشعراى بهار	۵۱۸	باقی حیدرآبادی
۵۲۷	شیفته	۵۱۸	مشتاق سمنانی
۵۲۸	دانش تفرشی	۵۱۸	صهبایی دهلوی
۵۲۹	عبرت نائینی	۵۱۹	کاتب کرمانی
۵۲۹	غمگین اصفهانی	۵۱۹	ولای حیدرآبادی
۵۳۰	ادیب بیضائی کاشانی	۵۱۹	ترکی نورمحللی
۵۳۰	نامی طهرانی	۵۲۰	شکوهی تهرانی
۵۳۰	اغبری کرمانی	۵۲۱	شورش هندوستانی
۵۳۰	رضوانی شیرازی	۵۲۱	نقیب شیرازی
۵۳۰	فانی سمنانی	۵۲۱	آزاد بلگرامی (کشمیری)
۵۳۱	شهاب تربتی	۵۲۲	لغاری بلوچ
۵۳۱	بهمنیار کرمانی	۵۲۲	شعله نیریزی
۵۳۱	غرای نجف آبادی		زعفرانستان ۱۲ . سخن سرایان
۵۳۱	حبیب‌اللهی مشهدی	۵۲۳	سده چهاردهم
۵۳۲	دهخدا قزوینی	۵۲۳	پروین اعتصامی

۵۴۵	جلال بهی	۵۳۳	صغیر اصفهانی
۵۴۵	جامی افغانی	۵۳۳	مفتون همدانی
۵۴۶	رعنا اصفهانی	۵۳۳	نصرالله فلسفی سوادکوهی
۵۴۶	شاعری ناشناخته	۵۳۴	ناصر نجف آبادی
۵۴۶	توللی شیرازی	۵۳۴	نظام وفا کاشانی
۵۴۷	قمر آریان مشهدی	۵۳۴	مسرور اصفهانی
۵۴۷	باستانی پاریزی	۵۳۵	شاعری ناشناخته
۵۴۷	خواجۀ بندر لنگه ای	۵۳۵	محمود فرخ مشهدی
۵۴۷	فریدون مشیری تهرانی	۵۳۶	شهیدی زنجان
۵۴۸	صهبای محولاتی	۵۳۶	صورتگر شیرازی
۵۴۹	منطقه زنجان	۵۳۶	رضوان همدانی
۵۴۹	زاهدی گلپایگانی	۵۳۶	امیری فیروزکوهی
۵۴۹	حسین پرتو بیضائی کاشانی	۵۳۷	حمیدی شیرازی
۵۴۹	مستی کنی	۵۳۷	حسین پژمان بختیاری
۵۵۰	غلامحسین جوانمرد	۵۳۷	آتش اصفهانی
۵۵۰	بقای مشهدی	۵۳۸	رفعت زرندی
۵۵۱	شیوا فیض آبادی	۵۳۸	گلزار اصفهانی
۵۵۱	نیازی تاجیک	۵۳۹	شهریار تبریزی
۵۵۲	شجاعی	۵۳۹	محمود شهابی تربتی
۵۵۲	نسرین جافری	۵۳۹	علیشاه مکی سامره ای
۵۵۳	وصاف	۵۴۰	شکیب اصفهانی
۵۵۳	مقیم ابیانه	۵۴۰	محیط طباطبائی
۵۵۴	فخرالدین طباطبائی	۵۴۲	حریری تبریزی
۵۵۴	جمال رضائی	۵۴۴	غلامحسین بندر ریگی
۵۵۵	مشفق کاشانی	۵۴۵	ادیب یزدی

۵۹۷	کریم خان زند	۵۵۵	افسانهٔ یغمائی
	پیوست ۸. نرخ زعفران و	۵۵۵	منشی کاشانی
	غلات و دهها کالا در عصر	۵۵۶	محمد قهرمان
۵۹۹	ناصرالدین شاه	۵۵۶	محمد علی گرگانی
	پیوست ۹. میزان و ارزش	۵۵۶	هدایت الله علوی بجنوردی
	زعفران و دهها کالای وارده و	۵۵۶	احمد عزیزی قزوینی
	صادرهٔ اصفهان در سال ۱۳۰۳	۵۵۷	بابک عارفی سرابی
۶۰۵	ش.	۵۵۷	حمید سبزواری
	پیوست ۱۰. گویا پنجابی و	۵۵۷	سید احمد قاری بجنستانی
۶۰۷	مراسم و سنتهای هندی	۵۵۸	سید علی موسوی گرمارودی
۶۰۹	پیوست ۱۱. زردچوبه	۵۵۸	علی اصغر حکمت شیرازی
۶۱۳	فهرستنامه	۵۶۰	پیوست نامه
۶۱۵	الف. کتابنامه		پیوست ۱. گلها و گیاهان در
	۱. دیوانهای شعرو	۵۶۲	نامهای ایرانی
	منظومه های مستقل سخن		پیوست ۲. رستنیها و
۶۱۶	سرایان	۵۶۹	مزروعات در نام جایها
	۲. تذکره ها و جنگها و		پیوست ۳. نقشهٔ جغرافیایی.
	مجموعه های ادبی و		نواحی زعفران خیز گذشته و
۶۳۰	شعری	۵۷۳	کنونی
	۳. متون فارسی و مآخذ		پیوست ۴. تاریخچهٔ زعفران
۶۳۶	دیگر	۵۷۴	در بریتانیا
۶۷۱	ب. نامنامه	۵۹۰	پیوست ۵. حنوط
	۱. نام اشخاص و اقوام و	۵۹۲	پیوست ۶. گل چنبه و زعفران
۶۷۱	مذاهب و سازمانها		پیوست ۷. نرخ زعفران و
	۲. نام جانداران، دام و دد،		گندم و دهها کالا در عصر

۷۸۸	ظرایف	۷۱۴	پرندگان و آفات نباتی
	۷. نام مدنیات، پدیده‌ها،	۳	۳. نام رستنیها و گلها و
۸۰۰	واصطلاحات	۷۲۰	میوه‌ها و پدیده‌های فلاحتی
۸۰۸	۸. گوهرها و کانیها	۴	۴. نام کتابها، رسائل و
۸۱۴	۹. نام مواضع و جایها	۷۵۰	مقاله‌ها
	۱۰. نام اعیاد و جشنها و	۵	۵. نام خوراکیها،
	ایام، ستارگان، و برخی از		معجونها، مفرحات و
	مراسم، سنتها، آینه‌ها و	۷۷۶	ترکیبات خوراکی و دارویی
۸۴۰	مناسبتها	۶	۶. فهرست ظرایف و

پیشگفتار

زعفران ارزشمندترین رستنیهای ایرانی است که از دامنه‌های الوند منشأ دارد. نخستین زعفران زارهای جهان در ایالت ماد (در نواحی همدان و نهاوند و بروجرد و کرمانشاه) دایر شده و سپس به نواحی ری و قم و اصفهان و برخی از نواحی ساحلی دریای خزر و همچنین ایالت پارس تسری پیدا کرده است. بعداً کاشت زعفران در نواحی ماوراءالنهر و خراسان معمول شده، و سرانجام تولید زعفران مرغوب به میزان انبوه در قهستان و قاینات تمرکز یافته است.

تولید و تجارت جهانی این محصول همواره در دست ایرانیان بوده است. اکنون نیز استان خراسان بیشترین و مرغوبترین زعفران جهان را تولید می‌کند، گرچه در نواحی زعفران خیز گذشته ایران تلاشهای موفقیت‌آمیزی در جهت تجدید زراعت این محصول آغاز شده است، که به نوبه خود نویدگر آینده درخشانی برای زعفران در بازار جهانی نیز هست. ایرانیان ضمن صدور زعفران به بسیاری از نقاط جهان باستان، خواص آن را به یونانیها، رومیها، چینیها و اقوام سامی از جمله عربها معرفی کردند و شیوه زراعت آن را در سده‌های اول تا چهارم هجری به امم اسلامی پیرامون مدیترانه آموختند. به این ترتیب که نخستین زعفران زارها توسط ایرانیان تبعید شده توسط معاویه، در نواحی شام دایر شد، سپس کاشت زعفران در شمال افریقا و اندلس (اسپانیای اسلامی) و صقلیه (سیسیل) رواج یافت و اقوام ایرانی همچون رستمیان و بنوطبری در آن مؤثر بودند.

گیاه زعفران خواص و خصوصیات شناخته شده و ناشناخته فراوان دارد. از نظر گیاه شناختی و از جهت کشاورزی نیز ویژگی‌هایی دارد. فصل رویش و رشد آن پاییز و موسم پژمردگی و ریزش برگ‌های فصل بهار است. این گونه معلومات و شناختها در منابع ایرانی و متون و مستندات کهن فارسی فراوان اما درعین حال بسیار پراکنده و پریشان است. ازسوی دیگر زعفران فصلی از تاریخ کشاورزی ایران و جهان را به خود اختصاص می‌دهد، و برگگی از تاریخ و فرهنگ بشری می‌تواند در باب این محصول سنتی ایران باشد. بنابراین زعفران ایران آن شایستگی را دارد که پژوهشی همه جانبه و دقیق در باب آن انجام گیرد.

نگارنده با فروتنی می‌تواند بگوید، پس از سالها مطالعات پرنج علمی و عملی و با صرف وقت و دقت و هزینه فراوان و سفرهای بسیار، و بررسی منابع و مستندات بی‌شمار، آغازگر چنین تلاشی است.

پیش نویس اولیه این کتاب در سال ۱۳۶۷ آماده شد، و برای بررسی و اظهارنظر به استاد عبدالحسین زرین کوب تقدیم گردید. ایشان ضمن راهنمایی‌های شفاهی یادداشتی برآن نوشتند که منجر به تجدیدنظر در مباحث، و بهره‌گیری از منابع دیگری گردید، و سرانجام پیش نویس دوم در سال ۱۳۷۴ آماده و جهت ملاحظه مجدد ایشان ارائه شد. جناب آقای دکتر زرین کوب ضمن یادداشت تقریظ گونه خویش نوشته‌اند:

تحریر جدید کتاب، که اکنون بعد از سالها تحقیق و مطالعه مجدد و مکرر در همان زمینه تحت عنوان زعفران ایران مجال انتشار می‌یابد، در واقع اثر جدیدی است که تمام آن مباحث را با بسیاری مسایل تازه، در ابعاد وسیعتر و ژرفتر بازنگری و نوسازی کرده است و حاصل کار را به صورت یک دایرة المعارف جامع و پرتنوع در زمینه شناخت زعفران و مسایل مربوط به آن درآورده است.

شیوه تحقیق به همان سبک و سیاق گذشته بر پژوهش دقیق در اسناد و مراجع معتبر مبتنی است. پژوهشگر آگاه، تقریباً همه جا در نقل مآخذ و در استفاده از محتوای آنها حداکثر ژرف نگری عالمانه را به کار بسته است. البته بعضی ملاحظات در آنچه نسبت به اصل موضوع از مقوله حاشیه محسوب است ممکن است نزد محققان محل تأمل واقع آید. با این حال روش تحقیق در تمام آنچه تعلق به تاریخ و فرهنگ و ادبیات مربوط به زعفران دارد عالمانه، سنجیده و قابل اعتماد است، و از کمال تدقیق و تعمق در این زمینه حاکی است. به گمان من این تحریر جدید را، به خاطر وسعت دامنه جستجو، و دقت عالمانه در

استنباط نکات عمده، و سعی محققانه مؤلف در حل و رفع مشکلات مباحث می‌توان به جای یک رساله دکتری در ادبیات فارسی پذیرفت.

امیدوارم این چند سطر را به عنوان تکمله یادداشت سابق، و به مثابه تأکیدی بر آن یادداشت تلقی فرمایید، و برای توفیق در تجدید تحریر کتاب تبریکات خالصانه مخلص را بپذیرید.

با ارادت و درود. عبدالحسین زرین کوب

آبان ماه ۱۳۷۴

* * *

جایگاه زعفران طی ابواب و فصول این کتاب بخوبی مشخص شده است. در واقع مطالب زعفران ایران می‌تواند آشکارکننده بسیاری از رازهای پوشیده درباب خواص خوراکی و درمانی و دیگر خصوصیات گیاهی و خواص رنگی و عطری زعفران و مسائل مربوط به کشت و کار و اثرات فرهنگی و تاریخی و اقتصادی آن باشد.

توجهی که امروز جهانیان نسبت به زعفران و خواص و کاربردهای گوناگون آن پیدا کرده‌اند، به قول استاد زرین کوب: «سعی در بهتر شناخت این محصول و اهتمام و ارزیابی نقش آن را در تاریخ بازرگانی و کشاورزی و در سراسر عرصه فرهنگ ایران التزام می‌کند. به علاوه توجه به این نکته که آنچه به عنوان محصولات غذایی در هر مرز و بوم به دست می‌آید، در ایجاد و پرورش نیروی حیاتی و سنجیه و منش اقوام تأثیر قابل ملاحظه دارد، مطالعه درباره هر یک از این گونه رستنیهای مغذی را موجب مزید دقت در تاریخ و فرهنگ اقوام نشان می‌دهد، و از این حیث تحقیق در باب محصولات چون پسته و زعفران و خرما و بادام و انگور و نظایر آنها برای هر کسی که به تاریخ و فرهنگ ایران و نقش ایرانیان در تاریخ تمدن عالم علاقه دارد جالب، سودمند و آموزنده خواهد بود، و شک نیست که تاریخ کشاورزی و تاریخ بازرگانی ایران هم مثل تاریخ حکمت، هنر و تاریخ ادبیات آن، زمینه‌هایی است که بدون آشنایی با سابقه و تحول آنها فهم درست دقایق تاریخ ایران به نتایج سودمند و قابل اعتماد نخواهد رسید، و تدوین یک تاریخ ترکیبی و تحلیلی از ایران ممکن نخواهد بود، چنانکه شناخت احوال اقلیمی و استعدادهای فلاحی کشور، که حاصل پژوهشهایی از این گونه است، به فهم درست جغرافیای انسانی آن کمک ارزنده می‌کند و در

تهیه هرگونه طرح توسعه می تواند مفید و راهنمایی قابل اعتماد باشد»^۱.

زعفران ایران از دیرباز تا امروز شهرت جهانی داشته، و همواره طعم دلپذیر و رنگ و رایحه دل‌آویز آن کام و مشام جهانیان را نوازش داده است. بی گمان این شهرت عالمگیر از برکت سخت کوشیهای کشاورزان ایرانی و استعدادهای اقلیمی خدادادی است که همواره جاودان خواهد ماند. اما کتاب زعفران ایران هم متضمن هزاران نکته نغز و تازه و دلنشین و نیز شاعرانه است که شناختی همه جانبه و دقیق، از خواص و خصوصیات گوناگون و شایستگیها و هرآنچه مربوط به این محصول سنتی ایرانی است، به دست می دهد. طبقه بندی مطالب و مباحث و مضامین عدیده زعفران ایران در دو گفتار با عناوین «زعفران نامه» و «زعفرانستان» ارائه شده است. زعفران نامه در دوازده بخش با عنوان «زعفران زار» است، و هر زعفران زار متضمن مباحث و مضامینی است که می تواند پاسخگوی پرسشهای بی شمار در باب زعفران و مسائل مربوط به آن باشد، و درعین حال شناختهای نوین و پرسشهای جدیدی را برانگیزد.

رنگ زرد و زعفرانی در باورهای کنونی ایرانیان چه مفهومی دارد؟ آیا این رنگها در فرهنگ عامه ایرانیان در ادوار باستان و همچنین سده های نخستین هجری به همین مفاهیم و تعبیرات امروزی به کار می رفته است؟ امروز رنگ زرد نشانه ای از رنج و بیماری به حساب می آید، یا حداقل برخی از اقوام و ملل بر این باورند. اما در فرهنگ مردمان چین و شبه قاره هند و ترکستان رنگ زرد و زعفرانی سرور انگیز و شادی بخش است. چرا زعفران و رنگ زعفرانی و زرد در بین برخی از ملل مشرق زمین جنبه ملی و مذهبی پیدا کرده است؟ چرا عربهای جاهلی و هندوها بتهای زرین و سیمین و سنگین را با زعفران می شسته اند؟ و چرا هندوان هنوز هم خال زعفرانی بر پیشانی می گذارند؟

چرا در عالم نباتات، زعفران گرامی و گرانبه است و گرانبه است، اما گیاهانی چون زردچوبه و زیرو زردک و زرنباد کم ارج و کم بهاست؟ چرا در جهان جمادات زر و زُمرّد و زبرجد عزیز و ارزشمند می باشد، اما زنگاهن (= اکسید آهن: زعفران الحدید) و زنگار و زرنیخ و زاج همچون خاک و کاه و خاشاک کم ارزش و نازیباست؟

۱- پسته ایران، مقدمه، ص ۲۵.

مستندات تاریخی بیانگر این واقعیت است که ایرانیان از روزگاران کهن به زر و زعفران علاقه و توجهی بلیغ داشته‌اند. به طوری که در جشن و سرورها و مجالس بزم و نشاط یا عروسی و اعیاد یا استقبال از بزرگان و زائران زر و زعفران نثار قدمها می‌کردند. در برپایی باشکوه‌تر این گونه آیینها، ضمن آذین‌بندی و آینه‌بندان، سکه‌های زرین و سیمین را به همراه زعفران و گُل و نُقل بر سر عروس و داماد یا شخصیت‌های مورد نظر، و گاهی همه حاضران در این گونه مراسم، می‌ریختند. در برخی از مراسم زعفران را مستقل یا به همراه مشک و عنبر و عود دود می‌کردند و گلاب می‌پاشیدند.

عجبا که در هنگام سوگ و ماتم و مراسم عزا به جای گلاب، گِل بر پیشانیها می‌مالیدند و اسپند دود می‌کردند، و به جای زر و زعفران و نُقل و گُل، کاه و خاك و خاشاك بر سرها می‌ریختند. شگفتا که هنوز هم به پیروی از همان سنتهای کهن پیشین این گونه مراسم و آیینهای ایرانی در برخی از نواحی (حتی در کشورهای شبه قاره هند و افغانستان و آسیای میانه و قفقاز و عراق و نواحی کردنشین ترکیه و سوریه) تداول دارد، همانطور که بسیاری از مراسم پسندیده پیشین چون تهیه و توزیع خوراکیهای زعفرانی نذری، از جمله شله زرد و پلو و حلوا و هریسه و کلیجه و سوهان زعفرانی برجای مانده است.

در عصر هخامنشیان زعفران برای تزئین گرده‌های نان و معطر کردن خوراکیها به کار می‌رفته است. فردیناند یوستی ضمن شرح زندگانی داریوش نوشته است: «شاه ایران تن خود را روغنی معطر می‌مالید که عبارت بود از مخلوط روغن آفتاب گردان که در پیه شیر پخته و با زعفران و شراب خرما تهیه می‌شد»^۲. در دوره پارتها زعفران ایران به یونان و روم می‌رفت، بعداً چین هم از مشتریان زعفران ایران شد. در عصر ساسانیان کاشت زعفران در قم و بون نیز رایج شد و مرغوبیت محصول آنها شهرت یافت^۳. در همان روزگار زعفران در پرداخت کاغذهای گران قیمت کاربرد پیدا کرد، اما پیشتر از آن محلول زعفران به عنوان مرکب تحریر استفاده می‌شد، و تا قرن‌ها بعد در ترکیب مرکبهای تحریر مرغوب به کار می‌رفته است. از انواع مرکب زعفرانی کم‌رنگ و پررنگ (از زرد کم‌رنگ تا قرمز خونین)

۲- یک روز از زندگانی داریوش، ص ۱۷ و ۲۶.

۳- غرر ملوک الفرس (تاریخ ثعالی نیشابوری)، ص ۴۵۱.

برای نوشتن عنوان فرمانها و نامه‌های سلاطین و خلیفگان و امرا، و همچنین در تحریر عنوانها و سرفصلهای کتب و رسالات و نیز در تذهیب و تشعیر، و در تصویرها و نقوش حواشی و متن استفاده می‌شده است. افزون بر اینها در تحریر دعا‌های مقدس و همچنین تعویذها و طلسمهای خاص، بر روی کاغذ و پارچه و گاهی کفن، مرکب زعفران به کار می‌رفته است.

در منابع پهلوی زعفران با نام پارسی «کرکم» ثبت شده است. در یک ترجمه بندهش زعفران جزو اسپرغمها یا عطرها یا گیاهان خوشبوی به حساب آمده^۴، و در ترجمه دیگری از این کتاب، زعفران در شمار گیاهان رنگ‌کننده پارچه ذکر شده است^۵. کلمه زعفران یک واژه عربی یا احتمالاً معرب است که ریشه و وجه اشتقاق آن ناشناخته مانده؛ گو این که در منابع غربی برای این کلمه و کلمه کرکم مبنای سومری عنوان شده است. این نظر قابل تأمل در صورتی به واقعیت نزدیک است که مبدأ سومریان از نواحی زعفران خیز ایران باشد، یا بتوان آنها را همان بومیان رانده شده از ایران زمین، پس از هجوم آریاهای دامدار و شبان پیشه پنداشت.

در منابع لغت فارسی و عربی دهها کلمه به معنی زعفران ثبت شده است. اما این کلمات بندرت در مآخذ و متون کهن فارسی به کار رفته است. مثلاً کلمه کرکم در نوشته‌ها و سروده‌های فارسی در موارد بسیار اندک ذکر شده است، اما کلمه زعفران با همه خصلتها و خصوصیات و خواص نباتیش مورد توجه بسیاری از ادبا و نویسندگان و شاعران قرار گرفته است؛ به طوری که با جرأت می‌توان گفت کلمه زعفران و تعبیرات و تشبیهات مربوط به آن به اندازه‌ای که در منابع و متون و دواوین فارسی آمده در آثار مکتوب هیچ یک از السنه جهانی به کار نرفته است.

می‌دانیم که ایرانیان به لحاظ علاقه و توجهی که به زیبایی زر و زینت و جواهر دارند، همواره در گزینش نام دوشیزگان خویش از اسامی آنها (چون: زری، زرین،

۴- بندهش، ترجمه مهرداد بهار، ص ۸۷.

۵- بندهش هندی، ص ۱۱۱. مقایسه شود با: کشاورزی و مناسبات ارضی ایران عهد مغول، ج ۱،

ص ۳۲۶.

سیماب، سیمین، طلا، مروارید، فیروزه، زمرد و... بهره گرفته‌اند. همین علاقه و دلبستگی را به رستنیها می‌توان یافت، چرا که نام دهها گل و گیاه (چون: ارغوان، بنفشه، سنبل و نیلوفر و...) و نیز پدیده‌های فلاحی لطیف و باصفا (چون ابریشم و دیبا و پرنیان، عسل و انگبین و نوش، شیرین و...) به این منظور انتخاب کرده‌اند، اما چرا از گزینش کلمه زعفران در نامگذاری دختران همواره پرهیز داشته‌اند؟ درحالی که گیاه زعفران دارای گلی بنفش رنگ بسیار زیبا و کلاله قرمز رنگ گرانبهاست. کلاله وسط گل زعفران با عطری دلاویز و با قدرت رنگ دهی فراوان، ارزشمندترین محصول زراعی ایران به شمار می‌آید که همواره همچون زر و طلای سرخ و گوهرها مطرح بوده است. اما چرا زعفران، با این همه زیبایی و ارزش و اعتبار، در گزینش نام دوشیزگان ایرانی مطرح نبوده است؟^۶

زعفران افزون بر تزئین و طعم و رنگ و رایحه بخشیدن به غذاهای گوناگون و خوراکیهای گرم و سرد، مصارف دارویی و درمان بخشی فراوان نیز دارد. علاوه بر اینها به عنوان عطر و بخور از کهن‌ترین روزگاران در ایران مصرف می‌شده، و در رنگ کردن الیاف و بافتنیها و فرشهای ابریشمی، تهیه کاغذهای الوان و حنایی رنگ و همچنین به عنوان حنوط (بوهای خوش چون کافور که بر پیکر میت می‌پاشند) و دهها کاربرد مختلف دیگر داشته است، با وجود این باب پژوهش در باب مصارف جدید دارویی و خوراکی و صنعتی زعفران گشوده است و در آینده ناظر ارجح و اعتبار بیشتر این محصول در نزد جهانیان خواهیم بود.

از مشخصات گیاهی و زراعی و از ویژگیهای کاشت زعفران و دیگر خواص و خصوصیات این گیاه طی مباحث زعفران نامه سخنها رفته، و از شگفتیها و ناشناخته‌های مربوط به آن نیز گفتگوها شده است. مثلاً چرا زعفران خنده برانگیز و نشاط آفرین است؟ آیا

^۶ عجباً که کلمه زعفران به عنوان نام کنیزکان یا کنیز زادگان دختر در منابع عصر قاجار ثبت شده است. شگفتی بیشتر آن که، گزینش کلمه زعفران به عنوان نام پسران در قرن سوم و چهارم در نواحی زعفران خیز باستانی تداول داشته و سپس به مناطق زعفران خیز قدیمی دیگر ایران تسری پیدا کرده، به طوری که هنوز هم در برخی از نواحی خراسان و افغانستان و آسیای میانه رایج است. مطابق مستندات اغلب کسانی (از زن و مرد) که نام زعفران داشته‌اند افرادی غیر عادی بودند، به طوری که در بین آنها معدودی زیرک و زیبا، و بقیه سخت دل یا با ضعف اخلاق گزارش شده‌اند.

به راستی خوراکیهای زعفرانی، آن گونه که برخی حکمای ایرانی نظر داده‌اند، یا حسن صباح تشخیص داده است، درمان بخش جنون و بیماریهای دماغی و مالیخولیاست؟^۷

مروری اجمالی بر زعفران زارهای زعفران نامه، یا گفتار اول زعفران ایران ابعاد و دامنه شناختها و عمق پژوهش را تا حدودی روشن می‌سازد. زعفران نامه مشتمل بر دوازده زعفران زار جداگانه با مباحث و مضامینی گوناگون است، از این قرار:

در زعفران زار اول معرفی و شناخت زعفران به استناد منابع داروشناسی و مآخذ لغت و دایرةالمعارفی کهن انجام شده، و نامهای مختلف زعفران از نظر واژه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته است.

زعفران زار دوم به نامها و نشانه‌ها اختصاص یافته که مشتمل بر نام جایها و کسان و طوایف و خانواده‌هایی است که به زعفران یا زعفرانی مشهور یا به گونه‌ای با نام زعفران منسوب یا متسبب یا حتی مرتبط شده‌اند.

در زعفران زار سوم سرزمینها و مناطق زعفران خیز از کهن‌ترین اعصار تا زمان حاضر مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته، و به علل انقراض کاشت زعفران در این گونه مناطق اشاره شده است.

زعفران زار چهارم مشتمل بر لطایف و نکته‌های زعفرانی شنیدنی است: از خار کشتن و زعفران درودن، تا زعفران بر باد دادن، و زعفران به پیش درازگوش گرفته، تا قصه‌ها و متلها و خوابها و خیالهای زعفرانی و لطیفه‌های شیرین دیگری محصول این زعفران زار فرح‌فزا است.

زعفران زار پنجم نیز مشتمل بر نکته‌ها و تعبیراتی چون: شاخ زعفران، و زعفران قصه‌گو، و مزعفران آفتاب و شب‌نم زعفرانی و شفق زعفران و این گونه مضامین است که رایحه‌هایی دلاویز و دلنشین دارند.

در زعفران زار ششم تشبیهات زعفرانی خواندنی، همچون گل عارض، و گلگونه مزعفر، و رخ و رخسار و چهره زعفران گون آمده است.

زعفران زار هفتم را رایحه‌رؤیایی دیگری است زیرا زعفران در بهشت و گلستان

۷- ← ص ۱۸۵ کتاب حاضر.

ارم، و حوریان زعفرانی و ستوران زعفران موی و مرغان زعفران بال مطرح می‌شود یا موضوعهایی چون خانه خدا به زعفران اندودن، و مضامینی مشابه نقل شده که خواندنی است.

در زعفران زار هشتم سفره خوراکیهای رنگارنگ با طعم‌های گوناگون و رایحه دل‌انگیز زعفران گسترده شده، که حتی خواندن آن شامه نواز و اشتها برانگیز و لذت بخش است.

زعفران زار نهم بس جالب و متضمن نسخه‌های درمان بخشی در تقویت قوای باطن و ذهن و حافظه و بهداشت و زیبایی و رفع زردی رخسار و این‌گونه مباحث است.

مصارف غیرخوراکی زعفران در ادوار گذشته بسیار شنیدنی است. در زعفران زار دهم از این‌گونه مصارف زعفران سخن می‌رود؛ کاربردهای گوناگون آن در مراسم و آیینهای کهن باستانی و نثار گل و سکه و زعفران تا تهیه انواع مرکب زرد و زعفرانی و طلایی، و تحریر تعویذها و طلسم‌ها، و کسانی که ریش خویش به زعفران خضاب کردند، و اسامی رنگها در عصر قاجار، پنجه زعفرانی و رنگ مقدس و گل زعفرانی و موضوعاتی از این قبیل به این زعفران زار اختصاص یافته است.

زعفران زار یازدهم به شیوه زراعت زعفران از دیرباز تا عصر حاضر اختصاص یافته که متضمن نکات علمی و عملی فراوان و حاصل تجارب زعفرانکاران در ادوار قدیم است. علاوه بر این از روش زعفرانکاری در کشمیر نیز گزارشهایی آمده است. شرحی از نخستین نوشته‌های کشاورزی نوین در باب زراعت زعفران نقل شده است. در خاتمه این مبحث فهرست کامل نشریات ترویجی و رسالات تألیف شده درباره زعفران، طی پنجاه سال اخیر، ارائه شده که مشتمل بر ۵۰ عنوان است.

زعفران زار دوازدهم آخرین بخش زعفران نامه است که مشتمل بر مباحث اقتصادی و اجتماعی و مذهبی و این‌گونه موضوعات و ارائه اولین نوشته‌های اقتصادی، و نرخ دهها کالا در مقایسه با زعفران در عصر زندیه و قاجاریه است.

* * *

گفتار دوم زعفران ایران مشتمل بر اوصاف فراوان در باب خواص و ویژگیهای زعفران، و هزاران مضمون شاعرانه از صدها سخنور یازده سده گذشته (از قرن سوم تا پایان

قرن چهاردهم) در سرتاسر قلمروهای ایرانی و حوزه نفوذ زبان فارسی است که با عنوان زعفرانستان ارائه شده. در این گفتار مضامین زعفرانی شاعران، برحسب تقدم تاریخی دوره زندگانی سرایندگان، طبقه بندی و در ذیل عناوین: زعفرانستان ۱ سخن سرایان سده سوم، زعفرانستان ۲ سخن سرایان سده چهارم... و به همین ترتیب تا زعفرانستان ۱۲ سخن سرایان سده چهاردهم ارائه شده است. برخی از مضامین زعفرانی شاعران بسیار جالب و بعضی شگفت انگیز و بسیاری نغز و دلپذیر و شنیدنی است.

علاقه و دلبستگیهای ایرانیان به گل و گیاه و درخت، یا به طور کلی رستنیها و کشتیها، و از آن جمله زعفران پیشینه‌ای فراتر از تاریخ مدون و مکتوب دارد. لطافت و صفا و زیبایی گل و گیاه اثری ژرف و گسترده در اندیشه و فرهنگ و هنر و ادب ایرانی داشته است. بازتاب این علاقه و تأثیر را می‌توان به گونه‌ای بارز و آشکار در سنگ‌نگاره‌های تخت جمشید و همچنین منقوشات گل و گیاه در آثار شوش و تیسفون و بیستون ملاحظه کرد، و در تصویرها و ترسیمات روی گچ و چوب و چرم و سفال، آئینه و آبگینه و گوهرها و ظروف زرین و سیمین و مسین و گونه‌های مختلف فرش و بافتنیها، و همچنین نقشهای گل و گیاه بر روی کاغذ و پشت و روی جلد و متن و حواشی کتب و رسائل و فرمانها و اسناد و قباله‌ها تا زمان حاضر پی گیری نمود. اما گل و گیاه جلوه‌ای بسیار بدیعتر و زیباتر در ادبیات ایرانی پیدا کرده، و مخصوصاً زعفران در آثار نظم و نثر فارسی به گونه‌ای شیواتر متجلی شده است. به نظر می‌رسد زعفران به لحاظ ویژگیها و زیباییها و خواص و شگفتیهایش مورد علاقه و توجه ایرانیان بوده است. به همین لحاظ نه تنها در کشاورزی و بازرگانی و تغذیه ایرانیان موقعیتی یافته، بلکه در اندیشه و فرهنگ ایرانی و مخصوصاً در شعر و ادب فارسی جایگاهی والا پیدا کرده است.

حوزه نفوذ زبان فارسی در گذشته، محدوده جغرافیایی بسیار پهناوری را شامل می‌شد، به طوری که چندین برابر وسعت قلمرو جغرافیایی فارسی‌زبانان کنونی جهان را دربر می‌گرفت و از شبه جزیره بالکان در غرب تا داخل مرزهای چین در شرق امتداد پیدا می‌کرد، دامنه شمالی و جنوبی حوزه نفوذ زبان فارسی هم به همین نسبت گسترده بود. در این محدوده پهناور، زبان فارسی عامل وحدت فرهنگی نیرومند مشترکی در بین جوامع مختلف به حساب می‌آمد. فارسی‌زبانان مسلمان در اشاعه و ترویج دین مبین اسلام در

سرزمینهای دوردست، و همبستگی و ارتباط و اتحاد هرچه بیشتر بین مسلمانان آسیای صغیر و قفقاز و آسیای مرکزی و بخشهایی از چین و آلتایی نقش بارز و نمایانی داشتند. همین فارسی‌زبانان در سرتاسر راه ابریشم از چین تا ساحل مدیترانه، و همچنین در مسیر راههای ادویه از بنگاله و سرانندیب و دهلی و دکن تا عمان و حجاز و یمن، و از کابل و کرمان و قاین و همدان تا بغداد و مرعش و قونیه تحرکات تجاری و اقتصادی و فرهنگی فعالانه‌ای داشته و ضمن حمل ادویه و از جمله زعفران در اشاعه و ترویج فرهنگ و ادب فارسی نیز مؤثر بوده‌اند. زبان فارسی قرن‌ها در این قلمروهای جغرافیایی موقعیت استواری داشته، و با همه بحرانهای سیاسی و نظامی که در سرتاسر این محدوده طی ادوار تاریخی پیش آمده، این موقعیت مستحکم و ثابت بوده، و همواره بعد از دین مبین اسلام به عنوان مهمترین عامل وحدت اجتماعی نیرومندی خودنمایی کرده است.

شرایط اقلیمی و عوارض طبیعی در حوزه پهناور نفوذ زبان فارسی گوناگون بوده، و هریک از سرزمینهای این حوزه مختصات جغرافیایی جداگانه و آب و هوایی خاص و طبیعتی ویژه داشته است. با این همه، هماهنگی نسبتاً موزون و جالبی در بین شاعران پارسی‌گوی نواحی مختلف (نسبت به برخورد با طبیعت و رستنیها، درختان، میوه‌ها و محصولات فلاحتی) موجود بوده است.^۸

۸- این هماهنگی موزون بیانگر ارتباط مادی و معنوی عمیقی است که در بین جوامع فارسی‌زبان سراسر جهان وجود داشته و عموماً تحت تأثیر اندیشه و فرهنگ ایرانی شکل گرفته است. به‌طور مثال: سرایندۀ فارسی‌زبان مقیم دهلی و دکن و بنگاله و لاهور و پنجاب و غزنین و گردیز و قندهار و کابل و بدخشان و ختلان و بامیان و بلخ و هرات و بادغیس و شبورغان و فاریاب و جام و نیشابور و خواف و طبرستان و کوه بنان و نهندان و قاین و طبرستان و یزد و کرمان و سیستان، در مورد موضوعات و مضامینی همانند: «زر و سیم و یاقوت» یا «فاخته و بلبل و غزال» یا «گل و غنچه و گلنار و شمشاد و سرو و پسته و سیب و زعفران و نیلوفر و ارغوان» همان احساس و اندیشه و تخیل شاعرانه را داشته‌اند که شاعران پارسی‌زبان مستقر در سرخس و نسا و ابیورد و مرو و مهنه و دهستان و گرگان و خوارزم و گرگانج و هزار اسب و کات و سمرقند و بخارا و خجند و فرغانه و اسروشنه و کاشغر و اخیسکت و ختا و ختن و ترمذ و نخشب. این اندیشه‌ها و تخیلات شاعرانه نسبت به موضوعات و مضامین مربوط به طبیعت از طرف شاعران نواحی فوق با اندیشه و تخیلات سخن‌سرایان پارسی‌زبان دامغان و ری و قزوین و زنجان و تبریز و اصفهان و شیراز و اهواز و شوش و سهرورد و بغداد و دیار بکر و گنجه و شروان و مرعش و قونیه و جبل عامل و شبه جزیره بالکان، هماهنگی یا مطابقت دارد.

ادیبان و شاعران قلمروهای زبان فارسی در تشبیهات و استعارات و کنایات و اشارات زیبای خویش به مناظر و جلوه‌های طبیعت از جمله کانیها و گوهرها و جانداران زیبا، و رستنیها و گلها و میوه‌ها بهره گرفته‌اند^۹. همچنین سرایندگان پارسی زبان با استفاده از کلمات، نقشها و تصاویر زیبایی از مناظر طبیعت، یا مجالس طرب و تغزل عشق و بزم یا میدانهای پیکار و رزم، یا صحنه‌های جدایی و فراق و سوگ و ماتم ترسیم کرده‌اند. در این میان گلها و گیاهان و درختان و میوه‌ها از عناصر تزیینی اصلی این مناظر بوده و در رنگ‌آمیزی آن وظیفه‌ای اساسی داشته است. در نقشها و تصویرهای تخیلی و شاعرانه سخن‌سرایان، زعفران نیز جایگاهی نمایان و چشم‌گیر داشته و به عنوان یک عنصر تزیینی در رنگ‌آمیزی مناظر ترسیمی بسیار بدیع آنان به کار رفته است. شاعران معمولاً کلمه زعفران یا کلمات منسوب آن (زعفرانی و مزعفر) را در تشبیهات و تعبیرات متنوع با مفاهیم مختلفی به کار برده‌اند که به طبیعت و ویژگیهای این گیاه و مخصوصاً به خواص کلالة گل آن

۹- شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان در هریک از شهرها و مواضع جغرافیایی حوزه نفوذ زبان فارسی به «افلاک» و «عناصر اربعه» (آتش و هوا و آب و خاک) به قول قدما به «آب‌آه عُلوی» و «امهات سُملی» و تأثیر متقابل آنها، و در نتیجه به «مرکبات عنصری» (موالید ثلاثه) تحت سه جنس جماد و نبات و حیوان، توجه داشتند و در تخیلات شاعرانه خویش گزیده‌هایی از انواع آن سه جنس با تعبیر و تعلیلهای تشبیهات و کنایات موزون و مناسب به صورتی بدیع مطرح کرده‌اند. مثلاً از جنس جماد به کانیها و گوهرهایی همانند زر و سیم و سیماب و یاقوت و زُمرّد و لعل و فیروزه و بیجاده و لؤلؤ، و از حیوان یا جانداران به غزال و قمری و بلبل (هزار دستان) و پرستو و کبک و پروانه، و از جنس نبات به انواع رستنیها از جمله گلها و میوه‌های گوناگون پرداخته و برای هریک از آنها مضامین و تعبیرات و تشبیهات جالب توجهی ساخته‌اند. برای نمونه درخت سرو بخصوص سرو سهی یا سرو آزاد در تخیلات شاعرانه و مضامین سرایندگان پارسی‌زبان، در سرتاسر حوزه نفوذ زبان فارسی، به عنوان مظهر آزادی و بالندگی و سرسبزی و جاودانگی مطرح شده است، و شاعران قامت استوار و سرفرازی و موزونی ممدوح یا برازندگی و زیبایی قد و بالای معشوق را بدان تشبیه کرده‌اند. بسیاری از رستنیها و پدیده‌های طبیعت نیز مورد توجه بوده، تشبیه سرانگشتان معشوق به «فندق» و چشمش به «بادام» و دهان و لبخندش به «غنچه» و «پسته»، و رنگ رخسار به «ارغوان» و گونه و زرخندان به «سیب» از آن جمله است، در همین حال رفتار و نگاه ممدوح یا معشوق را به «غزال یا آهو» و خنده و خرامندگیش را به «کبک» و گفتار شیرینش را به آوای «هزار دستان» و گاهی «طوطی»، و نوحه‌سرای و سوگ و ماتمش را به «فاخته» تشبیه کرده و تعبیرات و تعلیلهای مختلفی برای این گونه مضامین و موضوعات آفریده‌اند.

مربوط می‌شود. مثلاً برخی از شاعران، این نکته بسیار مهم را نیز یادآوری کرده‌اند که مصرف زیاد زعفران موجب مرگ می‌شود، یا استشمام رایحه سنگین زعفران موجب نوعی سرور همراه با سردرد و گاهی با بدبیه گویی می‌شود؛ سنائی غزنوی به این نکته اشاره کرده است. برخی از شاعران از جمله خاقانی شروانی به نکته بسیار مهمی در مورد گیاه زعفران، مبنی بر این که زعفران رایحه و رنگ خویش را در شب می‌گیرد، اشاره کرده‌اند. آیا ممکن است که رنگ و رایحه دل‌انگیز زعفران معلول تابش امواج و پرتوهای نوری اختران باشد، یا حداقل پرتو برخی از ستارگان در این زمینه مؤثر باشد؟ آیا این نظر مبتنی بر دانشهای اخترشناسی ایرانیان باستان ابراز شده است، همان‌طور که مطابق عقیده قدما پرتو ستاره سهیل در مهرگان مایه رنگ و عطر میوه‌های پاییزی از جمله سیب و انار است یا این نکته که پرتو مهتاب در شب موجب فساد کتان می‌شود. به هر حال این گونه عقاید، که در مضامین شاعرانه مطرح شده، قابل مطالعه و تحقیق است.

برخی شاعران از جمله ناصر خسرو، ضمن لعن و نفرین بازرگانان مزور، به تقلبات زعفران اشاره کرده و خاقانی شروانی نیز مضامینی در این زمینه سروده است. نظامی گنجوی مضامین جالبی در وصف رنگ زر، و زرد و زعفرانی دارد و برای فرحبخشی و روح‌نوازی این رنگ دلیلهایی می‌آورد.

رنگ زعفرانی متناسب با غلظت محلول آن متفاوت و در همه حال زیباست، به طوری که در کمترین غلظت زرد پریده رنگ می‌شود و در بیشترین غلظتش سرخی ویژه‌ای دارد که با رنگ خون تازه - البته خون موجود سالم - قابل مقایسه است. در فاصله دو رنگ موصوف، یعنی زرد کم رنگ تا سرخ خونین، الوان متفاوت یا متعددی به دست می‌آید. بر همین اساس رنگهای مزبور در مضامین شاعرانه، متناسب با موضوعات و مناظر تخیلی شاعر، جلوه گر شده است. مثلاً مُشَبَّه‌های گوناگون زیر، در عرصه شعر و مضامین ادبی و شاعرانه، به زعفران تشبیه یا با صفت زعفرانی توصیف شده است: زخم خونین آزادگان و مبارزان که با سلاطین و سلطه‌گران درافتاده‌اند، یا پیکر در خون تپیده آنان، یا وصف چهره مظلومان به جان آمده از جور حکمروایان، یا رخسار پریده رنگ و زردگون زندانیان و محبوسان سیاه چالهای سلاطین و خلیفگان، یا روی عاشق و بیمار عشق، یا رنگ رخ مهجوران غم دیده از هجر و فراق معبود و معشوق، یا رنگ چهره گرسنگان و محرومان، یا

رنگ روی زار و نزار رعایا، در مضامین و اشعار سراینندگان، از جمله به زعفران و رنگ زعفرانی تشبیه شده است.

در نوشته‌ها و سروده‌های فارسی همان‌طور که اشاره شد علاوه بر خواص رنگ و رایحه و نیز فرح‌فزایی و خنده‌برانگیزی زعفران، به مصارف خوراکی و یا استفاده برای تزئین خوراکیها و ویژگیهای دیگر آن اشاره شده است. مثلاً اثیرالدین اخسیکتی از آش زیره مزین به زعفران، خاقانی شروانی از حلوائی زعفرانی، نظامی گنجوی از پالوده زعفرانی (که خلال پسته و مغز بادام در ترکیب و تزئین آن به کار می‌رفت)، ظهیری سمرقندی (صاحب سندباد نامه) از زعفران در سکنجبین (سکنجبین)، شهرمدان بن ابی‌الخیر (صاحب زهت نامه علائی) از عطر زعفرانی، صاحب مجمل‌التواریخ از زعفران به عنوان رنگ‌ریش، و مؤلف ناشناخته سمک عیار از مرکب تحریر با زعفران، و واصفی هروی از گرنج (برنج) مزعفر و مفرح زعفرانی، و عبیدزاکانی و ابواسحق اطعمه شیرازی از نخوداب مزعفر و دیگر خوراکیهای زعفرانی، خسروی هروی از نوعی خوراکی و آش و نیز قطاب مزین به زعفران و سرانجام ملک الشعرا بهار از پلو زعفرانی یاد کرده‌اند.

برخی از شاعران قدیم به زعفران توجهی بیشتر از معمول نشان داده و در مضامین و تعبیرات خویش به فراوانی از کلمه زعفران بهره گرفته‌اند، که خاقانی شروانی و نظامی گنجوی و امیر معزی نیشابوری از آن جمله‌اند. برخی از شاعران کمتر به زعفران توجه نشان داده‌اند و کلمه زعفران بیشتر از یک مورد در دیوان اشعار آنان نیامده است. دلیل پرهیز این شاعران از به کار بردن کلمه زعفران مجهول است، شاید کلمه زعفران به نظر آنان زیبایی لفظی لازم را برای سروده‌های موزون نداشته است، احتمال دارد اساساً به هر دلیلی از مصرف زعفران در خوراکیهایشان پرهیز داشته‌اند. در این صورت به مصداق: «از دل برود هر آنچه از دیده برفت»، زعفران از ساحت اندیشه و تخیلات شاعرانه آنان رخت بر بسته است. پرهیز این دسته شاعران از به کار بردن زعفران به بررسی بیشتری نیاز دارد بخصوص که تعداد آنان نیز زیاد است.

برعکس برخی از شاعران بیشتر از معمول از کلمه زعفران در سروده‌های خویش استفاده کرده‌اند که این نیز درخور تأمل و تحقیق است. مثلاً امیر معزی نیشابوری از جمله شاعرانی است که از کلمه زعفران در تعبیرات و تشبیهات خویش به فراوانی استفاده کرده

است. امیر معزی از مرفه‌ترین شاعران عصر خویش و شاید همه اعصار شعر فارسی بوده و محتمل است که همین رفاه و تنعم موجب بهره گرفتن از این کلمه شده باشد، چرا که او با استفاده از خوراکهای متعدد زعفران دار رایحه و رنگ و طعم آن را در مخیله خود داشته که در تراوشات اندیشه خویش منعکس کرده است، شاید هم رنگ طلا یا زر زعفرانی در این تداعی بی اثر نبوده است. مسعود سعد سلمان نیز در شمار همین شاعران است، اما او که از شوربخت‌ترین شاعران تاریخ ایران بوده چرا کلمه زعفران را بیشتر از معمول به کار برده است؟ او که قریب بیست سال از ایام جوانی حیات خود را در مرارت و کنج زندانهای تاریک و بی‌روزن گذرانیده و جز چهره زعفرانی از زعفران نصیبی برنگرفته چرا به این کلمه توجه بسیار داشته است؟ ابن‌یمین فریومدی و طالب آملی نیز در زمره همین شاعران بوده‌اند. ابن‌یمین شاعری آزاده و حساس بوده، و احتمال دارد که از چهره زعفرانی رعایا رنج می‌برده و از رنج دیگران زرد روی شده، اما چهره زعفرانی طالب آملی ناشی از گرفتاری به افیون بوده است. زعفران در ترکیب انواع معجونها و ترکیبات دارویی نیروبخش و شادی‌آفرین وارد می‌شده و خود نیز به تنهایی از مفرحات به حساب می‌آمده است. در عصر تیموریان هند، تریاک به دربار سلاطین راه پیدا کرد به طوری که بسیاری از شاعران و نویسندگان دربارهای هند و ایران به افیون گرفتار شدند. اشاعه دهندگان افیون به غلط شایع کرده بودند که تریاک هوش‌افزاست و مصرف آن موجبات جولان اندیشه و توسعه فکری می‌شود؛ درحالی که به درستی زعفران و پسته فرح‌فزا و نیروبخش و تقویت‌کننده هوش و حافظه‌اند. شاعران اشارات تلویحی به این نکات دارند. مثلاً صائب تبریزی به اشاعه تریاک در محافل اهل اندیشه و قلم اشاره کرده و به ساده‌دلانی که تریاک را همچون پسته و زعفران و مفرحات برای تحریک ذهن و اندیشه استعمال می‌کرده‌اند جداً هشدار داده است^{۱۰}.

همچو صائب با مُفَرَّح سر کن و سرسبز باش هیچ زهری بهر اهل فکر چون تریاک نیست
نگاهی گذرا به مطالب زعفران ایران و دو گفتار آن: زعفران‌نامه و زعفرانستان
از جهت معرفی کلی کتاب و مباحث و موضوعات آن ضرورت داشت، زیرا این کتاب یک متن
معمولی در زمینه موضوعات تاریخی و ادبی یا حتی کشاورزی نیست که رئوس مطالب و

۱۰- پسته ایران، ص ۳۰ مقدمه.

فصول و بخشهای متداول چنین آثاری را داشته باشد.

کتاب زعفران ایران دارای مطالب فراوان با موضوعات مختلف در جهت شناخت هرچه بیشتر یک محصول سنتی ایران است که به شیوه‌ای نو تدوین و تبویب شده است. شیوه‌ای که می‌تواند راهگشای مطالعه و پژوهش پیرامون دیگر رستنیها و میوه‌ها و پدیده‌های فلاحتی و صنعتی و همچنین کانیها باشد.

در فهرستنامه پایانی زعفران ایران علاوه بر فهرستهای معمولی (اشخاص، جایها، کتابها) متضمن فهرستهای موضوعی متنوعی است که می‌تواند یاری‌کننده جویندگان و پژوهشگران در دستیابی سریع و مطمئن به موضوعات مورد نظرشان باشد. در این فهرستها از جمله نام رستنیها و مزروعات و گلها و میوه‌ها و پدیده‌های فلاحتی، جانداران و آفات نباتی، خوراکیها و ترکیبات خوراکی و دارویی، ظرایف و طرایف، مدنیات و نام کانیها و پدیده‌های مختلف و اعیاد و جشنها ذکر شده که متضمن هزاران موضوع و مدخل است.

در تدوین زعفران ایران صدها مأخذ و متن مورد بررسی قرار گرفته تا مطالب و موضوعات علمی و فرهنگی و کشاورزی و اقتصادی و ادبی دریاب این محصول فراهم آید. واژه‌های دشوار یا مفاهیم مشکل در مطالب برگرفته از متون کهن در جای خود به مقتضای موقع و مقام توضیح داده شده، اما برخی توضیحات که از حوصله متن و حاشیه خارج بوده به پیوستنامه پایانی کتاب ارجاع شده است.

اندیشه تألیف این کتاب، و تصمیم پژوهش در باب شناخت همه جانبه برخی از محصولات سنتی (چون ابریشم و پسته و زعفران) و تحقیق در زمینه تاریخ کشاورزی ایران را مدیون دوران بسیار طولانی مطالعه، و نیز دوره کسب تجارب عملی حین خدمت در بانک کشاورزی هستم. در راه انجام این پژوهش از جمع‌آوری اطلاعات تا سفر به مناطق زعفران خیز و مراجعه به کتابخانه‌های مختلف و تهیه مأخذ و مستندات دور از دسترس، و تحصیل آمارها و جداول تا تدوین و تبویب کتاب و آماده کردن پیوستنامه و فهرستنامه پایانی کتاب و بازبینی نمونه‌های چاپی رنج فراوان برده و با صرف عمر و دقت و هزینه زیاد این کار را به اتمام رسانیده‌ام. اکنون که کتاب به دست خوانندگان می‌رسد، به امید آن که خدمتی شایسته زعفران ایران انجام داده و به پژوهندگان فرهنگ و مدنیت ایرانی و اسلامی و نیز کشاورزان و متخصصان مختصر یاری رسانده باشد، هم‌زمان با نجم رازی می‌گوید:

خدای جهان را فراوان سپاس که گوهر سپردم به گوهرشناس
بداند، چو از جان در او بنگرد که جان کنده ام، تا که جان پرورد^{۱۱}

* * *

بر خود لازم می دانم از مشوقان علمی و عملی خود در به انجام رساندن این تألیف سپاسگزار باشم: در وهله نخست از استادان و دانشمندان ارجمندی که هریک به نحوی موجب ترغیب نگارنده بوده اند، آقایان: سید محمدعلی جمال زاده، عبدالحسین زرین کوب، محمود بروجردی، نصرالله پورجوادی، رضا شعبانی، حسن امامی، شادروان مهرداد بهار، ناصر تکمیل همایون، ایرج افشار، شادروان محمدتقی دانش پڑوه، محمد ابریشمی، علی آگاه، حاج شیخ محمدعلی رضائی، ایرج آگاه، حب علی موجانی، علی رضا آریان پور.

دوم از دوستان ارجمند و همکاران عزیزم آقایان: سید عبدالله قرشی، سید علی میلانی، سید عباس مظلومیان، محمود ثباتی، بهمن مؤذن فردوسی، بهرام کلانتری.

سوم از هیأت مدیره و مدیرعامل و مسئولان اداری و فنی مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی سپاس مضاعف دارم، نخست از آن جهت که چاپ و نشر کتاب زعفران ایران را پذیرا شده اند، و نسبت به انجام هرچه بهتر و سریعتر امور ویرایش و چاپ و مقابله و دیگر امور فنی و تخصصی آن از هیچ معاضدت و کوششی دریغ نورزیدند؛ دوم بدان لحاظ که واسطه آشنایی و دوستی مؤلف با همکارانشان، از جمله استاد پرتلاش آقای محمدجعفر یاحقی بوده اند، که ضمن ویرایش خوب زعفران ایران، نکات علمی و ادبی نیز به مؤلف آموخته اند.

چهارم از اعضای خانواده ام (همسرم بانو پروین ابریشمی و فرزندانم علی و پرستو و امیرارسطو ابریشمی)، که در فراهم آوردن آرامش و اوقات بدون دغدغه در ایام پژوهش و نگارش همواره یاری ام کرده اند، از صمیم قلب سپاسگزاری می کنم.

محمدحسن ابریشمی

نوروز ۱۳۷۶

۱۱- مرصادالعباد، ص ۲۶؛ امین احمد رازی (در سال ۱۰۱۰ هجری) بیت مزبور را با مختصر تغییری

بدون ذکر سراینده آن در مقدمه کتاب خود نقل کرده است (هفت اقلیم، ج ۱، ص ۴):

بدانی چو نیکو در آن بنگری که جان کنده ام تا تو جان پروری

فهرستنامه

الف . کتابنامه :

- ۶۱۵ . ۱ . دیوانهای شعر و منظومه های مستقل سخن سرایان
۶۳۰ . ۲ . تذکره ها و جنگها و مجموعه های ادبی و شعر
۶۳۶ . ۳ . متون کهن فارسی و مآخذ دیگر

پ . نامنامه :

- ۶۷۱ . ۱ . نام اشخاص و اقوام و مذاهب و سازمانها
۷۱۴ . ۲ . نام جانداران، دام و دد، پرندگان و آفات نباتی
۷۲۰ . ۳ . نام رستنها و کشتنها و گلها و میوه ها و پدیده های فلاحی
۷۵۱ . ۴ . نام کتابها، رسائل و مقاله ها
۷۷۷ . ۵ . نام خوراکیها، معجونها، مفرحات و ترکیبات خوراکی و دارویی
۷۸۹ . ۶ . فهرست طرایف و ظرایف
۸۰۲ . ۷ . نام مدنیات، پدیده ها، و اصطلاحات
۸۱۰ . ۸ . گوهرها و کانیها
۸۱۶ . ۹ . نام مواضع و جایها
۸۴۲ . ۱۰ . نام اعیاد و جشنها و ایام، ستارگان، و برخی از مراسم، سنتها، آیینها و مناسبتها

الف . کتابنامه

- ۱ . دیوانهای شعر و منظومه های منقول سخن سرایان
آتش اصفهانی . دیوان، با مقدمه جلال همائی، به کوشش خانفی، اصفهان، کتابفروشی
تقفی، ۱۳۳۸ .
- آذر بیگدلی . دیوان، لطفعلی بیگ آذر بیگدلی، به کوشش حسن سادات ناصری و غلامحسین
بیگدلی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۶ .
- آصفی هروی . دیوان، به کوشش هادی ارفع کرمانشاهی، تهران، طهوری، ۱۳۴۲ .
- ابن حسام خوسفی . دیوان محمدبن حسام خوسفی، به کوشش احمد احمدی و محمدتقی
سالک، مشهد، سازمان حج و اوقاف، ۱۳۶۶ .
- ابن یمین فریومدی . دیوان، به کوشش حینعلی باستانی راد، تهران، سنائی، ۱۳۴۴ .
- ابواسحاق اطعمه . ابواسحاق و فعالیتهای ادبی او، تألیف میرزا عبدالغنی میرزایف، آکادمی
علوم تاجیکستان، شهر دوشنبه، ۱۹۷۱ میلادی .
- ابوالفرج رونی . دیوان، به کوشش محمود مهدوی دامغانی، مشهد، کتابفروشی باستان،
۱۳۴۷ .
- اثیرالدین اخیکتی . دیوان اشعار، به کوشش رکن الدین همایون فرخ، تهران، رودکی،
۱۳۳۷ .
- احمد جامی نامقی . دیوان شیخ احمد جام (زنده پیل)، به کوشش احمد کرمی، تهران،

- نشریات ما، ۱۳۶۵ .
- احمد عزیزی . باران پروانه، تهران، انتشارات برگ، ۱۳۷۱ .
- ادیب بیضائی کاشانی . دیوان، تهران، سپه، ۱۳۲۷ .
- ادیب صابر ترمذی . دیوان، به گوشش محمد علی ناصح، تهران، علمی، ۱۳۴۳ .
- ادیب قاسمی کرمانی . کلیات آثار، به گوشش ایرج افشار، تهران، مرکز کرمان شناسی، ۱۳۷۲ .
- ازرقی هروی . دیوان، به گوشش سعید نفیسی، تهران، زوار، ۱۳۳۶ .
- اسدی طوسی . گرشاسب نامه، به گوشش حبیب یغمایی، تهران، طهوری، ۱۳۵۴ .
- اسیری لاهیجی . مثنوی اسرار الشهود، به گوشش برات زنجانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵ .
- _____ . مثنوی اسرار الشهود، به گوشش سید علی آل داود، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی .
- اشرف مازندرانی . دیوان اشعار، به گوشش محمد حسن سیدان، تهران، بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۳ .
- افسر سبزواری . دیوان شیخ الرئیس افسر، به گوشش عبدالرحمن پارسا تویسرکانی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۲ .
- افسر کرمانی . دیوان، به گوشش عبدالرضا افسری کرمانی، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۶ .
- امید نهاوندی . دیوان، به گوشش تقی ترابی، تهران، ۱۳۳۹ .
- امیر خسرو دهلوی . دیوان کامل، به گوشش م. درویش، تهران، جاویدان، ۱۳۶۱ .
- _____ . آئینه اسکندری، به گوشش جمال میرسیدوف، مسکو، شعبه ادبیات خاور، ۱۹۷۷ میلادی .
- _____ . تغلق نامه، به گوشش ابوالحسن فریدآبادی سیدهاشمی، حیدرآباد دکن، ۱۳۵۲ هـ.ق .
- _____ . شیرین و خسرو، به گوشش غضنفر علی یف، مسکو، دانش، ۱۹۶۶ میلادی .
- _____ . مطلع الانوار، به گوشش احمد اوغلی محرم اوف، مسکو، شعبه ادبیات خاور، ۱۹۷۵ م .

- امیر علیشیر نوایی. دیوان، به کوشش رکن الدین همایونفرخ، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۲.
- امیرمعزی نیشابوری. دیوان کامل امیرمعزی، به کوشش ناصر هیری، تهران، نشر مرزبان، ۱۳۶۲.
- انوری ایبوردی. دیوان انوری (۲ جلد)، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.
- اوحدی مراغه‌ای. دیوان کامل، به کوشش امیراحمد اشرفی، تهران، پیشرو، ۱۳۶۲.
- اهلی شیرازی. کلیات اشعار، به کوشش حامد ربانی، تهران، سنائی، ۱۳۴۴.
- ایرانشاه بن ابی‌الخیر. بهمن نامه، به کوشش رحیم عقیقی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- ایرج میرزا. کلیات دیوان، به کوشش خسرو ایرج، تهران، کتابخانه مظفری، بدون تاریخ.
- _____ . افکار و آثار، تدوین از سید هادی حائری، تهران، جاویدان، ۱۳۶۴.
- بابا فغانی شیرازی. دیوان اشعار، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، تهران، اقبال، ۱۳۵۳.
- باقرزاده یزدی، علی. زلال بقا، مشهد، انتشارات پاژ، ۱۳۷۳.
- باقی حیدرآبادی، کلیات یادگار، حیدرآباد دکن، ۱۳۰۵ قمری.
- بدر شیروانی. دیوان بدر شیروانی، به کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو، ۱۹۸۵ میلادی.
- بسحق حلاج شیرازی (شیخ اطعمه). دیوان، شیراز، کتاب‌فروشی معرفت، ۱۳۶۰.
- بهی زاد، جلال (متخلص به بهی). غزلیات و آثار بهی، تهران، چاپخانه اطلاعات، ۱۳۴۰.
- بیدل دهلوی. کلیات دیوان مولانا بیدل دهلوی، به کوشش خال محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی، تهران، فروغی، ۱۳۶۶.
- پرتو بیضائی. دیوان، تهران، نشر روشن، ۱۳۶۳.
- پروین اعتصامی. دیوان قصائد و مثنویات، به کوشش سعید اعتصامی، تهران، ۱۳۴۱.
- پژمان بختیاری. کویر اندیشه، تهران، نشر پارسا، ۱۳۷۲.
- تأثیر تبریزی (محسن تأثیر). دیوان، به کوشش امین پاشا اجلالی، تهران، مرکز نشر

- دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- ترکعلیشاه ترکی نورمحللی. فرخ نامه (ترجمه منظوم رامین)، به کوشش محمد نادرعلی، حیدرآباد دکن، ۱۳۱۵ ق.
- توللی شیرازی. شگرف، فریدون توللی، تهران، جاویدان، ۱۳۷۰.
- جامی، عبدالرحمن. دیوان کامل، به کوشش هاشم رضی، تهران، پیروز، ۱۳۴۱.
- جلال عضد یزدی. دیوان جلال الدین عضد یزدی، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۶.
- جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی. دیوان کامل استاد جمال الدین، به کوشش حسن وحید دستگردی، تهران، سنائی، ۱۳۶۲.
- جمالی دهلوی. مثنوی مهر و ماه، به کوشش سید حسام الدین راشدی، راولپندی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۳.
- جنید شیرازی. دیوان قصاید و غزلیات معین الدین جنید شیرازی، به کوشش سعید نفیسی، تهران، کتابخانه مرکزی، ۱۳۲۰.
- جوانمرد. رمز خوشبختی (منظوم)، غلامحسین جوانمرد، تهران، مجله هوخ، ۱۳۴۵.
- جویا تبریزی. کلیات اشعار، به کوشش محمد باقر، لاهور، ۱۳۳۷.
- جهان ملک خاتون. دیوان کامل، پوراندهخت کاشانی راد و کامل احمد نژاد، تهران، زوار، ۱۳۷۴.
- جیحون یزدی. دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۳.
- حاجب شیرازی. دیوان، به کوشش مهدی آصفی، تهران، جمهوری، ۱۳۷۰.
- حاج میرزا حبیب خراسانی. دیوان، به کوشش علی حبیب، تهران، زوار، ۱۳۵۳.
- حسابی جنابذی. دیوان حسابی (از روی نسخه خطی قرن دهم)، چاپ تهران، خانواده حسابی، ۱۳۵۴.
- حزین لاهیجی. دیوان (به ضمیمه تاریخ و سفرنامه)، به کوشش بیژن ترقی، تهران، خیام، ۱۳۶۲.
- حسین ابیوردی. مثنوی چارتخت، به اهتمام ایرج افشار، ضمیمه فرهنگ ایران زمین،

- شماره ۱۵ تهران، سال ۱۳۴۷.
- حسین خوارزمی. دیوان منصور حلاج، به کوشش داود شیرازی، تهران، سنائی، ۱۳۴۲.
- حکیم سوری (تقی دانش). کلیات اشعار فکاهی و انتقادی، تهران، اقبال ۱۳۱۸.
- حیرتی تونی. کتیب معجزات، نسخه خطی به شماره ۵۱۳۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تحریر به سال ۹۶۳ به خط اسدالله کاشانی.
- خاقانی شروانی. دیوان، به کوشش سید ضیاءالدین سجادی، تهران، زوار، ۱۳۵۸.
- _____ . تحفة العراقین، به کوشش یحیی قریب، تهران، جیبی، ۱۳۵۷.
- خسروی قاجار. دیوان خسروی، با مقدمه رشید یاسمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۳.
- خلیل افغانی، کلیات اشعار، مطبعة دولتی کابل، ۱۳۴۷.
- خواجوی کرمانی. دیوان کامل، به کوشش مهدی افشار، تهران، انتشارات زرین، بدون تاریخ.
- _____ . گل و نوروز، به کوشش کمال عینی، تهران، مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۰.
- _____ . همای و همایون، به کوشش کمال عینی، تهران، مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۰.
- خیام نیشابوری. رباعیات حکیم عمر خیام، به کوشش محمد اسماعیل عباسیان جهرمی، بمبئی، ۱۹۲۷.
- دانش مشهدی. دیوان اشعار، نسخه خطی متعلق به آقای محمد قهرمان شاعر معاصر.
- داوری شیرازی. دیوان، به کوشش نورانی وصال، تهران، وصال، ۱۳۷۰.
- دعویدار قمی. دیوان رکن الدین دعویدار قمی، به کوشش علی محدث، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵.
- دقیقی طوسی. دیوان، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، علمی، ۱۳۴۲.
- _____ . دیوان، به انضمام فرهنگ بسامدی، به کوشش محمد جواد شریعت، تهران، اساطیر، ۱۳۶۸.
- دولت‌شاه قاجار. دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۸.

- دهخدا قزوینی . دیوان دهخدا، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی، تهران، تیراژه، ۱۳۶۲ .
- دهقان سامانی . اشعار، به کوشش عبدالحسین سپنتا، بمبئی، ۱۳۱۱ .
- رشیدالدین وطواط . دیوان، به کوشش سعید نفیسی، تهران، کتابخانه بارانی، ۱۳۳۹ .
- رضوان همدانی . زندگانی و اشعار، تهران، چاپ عالی، ۱۳۲۴ .
- رضی الدین آرتیمانی . دیوان، به کوشش محمد علی امامی، تهران، خیام، بدون تاریخ .
- رفیع الدین لبنانی . دیوان، به کوشش تقی بینش، تهران، پاژنگ، ۱۳۶۹ .
- روح القدس اسدآبادی . دیوان اشعار حاج سید هادی اسدآبادی، به کوشش ابوالحسن جمالی اسدآبادی، تهران، سنائی، ۱۳۵۶ .
- رودکی سمرقندی . آثار منظوم، به کوشش براگینسکی، مسکو، دانش، ۱۹۶۴ میلادی .
- . ابو عبدالله رودکی، تألیف عبدالغنی میرزایف، تاجیکستان، شهر دوشنبه، نشریات دولتی، ۱۹۵۸ میلادی .
- روزبهان بقلی شیرازی . روزبهان نامه، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۷ .
- . روزبهان فسلای (شیخ شطاح)، تألیف غلامعلی آریا، تهران، انتشارات روزبهان، ۱۳۶۳ .
- روشن اردستانی . دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۴ .
- ریاض همدانی . دیوان میرزا جعفر ریاض همدانی، تهران، فروغی، ۱۳۵۶ .
- ریاضی سمرقندی . دیوان (منضم به دیوان وحدت کرمانشاهی)، به کوشش میرطاهر، تهران، تکیه خاکسار، ۱۳۶۴ .
- زیب النساء بیگم (شاعره هندی قرن ۱۱) . ← مخفی هندوستانی .
- سحاب اصفهانی . دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۹ .
- سراج الدین قمری آملی . دیوان، به کوشش یدالله شکری، تهران، معین، ۱۳۶۸ .
- سعدی شیرازی . کلیات، به کوشش محمد علی فروغی، مقدمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، اقبال، ۱۳۴۲ .
- . بوستان، (شرح)، به کوشش محمد خزائلی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۶ .

- _____ . گلستان، (شرح)، به کوشش محمد خزائلی، تهران، جاویدان، ۱۳۶۶ .
- سلطان علی مشهدی . صراط السطور، تهران، انتشارات یساولی، ۱۳۵۵ .
- سلطان ولد . دیوان، به کوشش سعید نفیسی، تهران، کتابفروشی رودکی، ۱۳۳۸ .
- _____ . رباب نامه، به کوشش علی سلطانی گردفرامرزی، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۵۹ .
- سلیمان ساوجی . دیوان، به کوشش منصور مشفق، تهران، صفی علیشاه، ۱۳۶۷ .
- _____ . جمشید و خورشید، به کوشش ج. پ. آسموسن، فریدون وهمن، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸ .
- سلیم تهرانی . دیوان، به کوشش رحیم رضا، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۹ .
- سنائی غزنوی . دیوان سنائی، به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، تهران، سنائی، ۱۳۶۲ .
- _____ . حدیقة الحقیقه و شریعة الطریقه، به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸ .
- سنجر کاشانی . دیوان، به کوشش مصطفی فیضی و دیگران، کاشان، اداره فرهنگ و هنر، بدون تاریخ .
- سوزنی سمرقندی . دیوان، به کوشش ناصرالدین شاه حسینی، تهران ۱۳۴۴ .
- سهائی کرمانی . دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۹ .
- سیبک نیشابوری مشهور به فتاحی . دستور عشاق، به کوشش ر. س. گرین شیلدز، تهران، وحید، ۱۳۶۳ .
- سیدا کروخی . دیوان میرسعید کروخی، به کوشش مایل هروی، کابل، ۱۳۴۵ .
- سیدای نسفی . کلیات آثار، به کوشش جابلقاداد علیشایف، دوشنبه، ۱۹۵۰ میلادی .
- سید حسن غزنوی . دیوان، به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، تهران، اساطیر، ۱۳۶۲ .
- سیف اسفرنگی . دیوان، به کوشش زبیده صدیقی، پاکستان، مولتان، ۱۳۵۷ شمسی .
- سیف فرغانی . دیوان، به کوشش ذبیح الله صفا، تهران، سنائی، ۱۳۶۲ .
- شاگرد حیدرآبادی . دیوان بهادر میرقمرالدین (شاگرد)، حیدرآباد دکن، ۱۳۰۱ قمری .

- شاه داعی شیرازی. دیوان، به کوشش محمد دبیرسیاقتی، تهران، معرفت، ۱۳۳۹، (ج ۱).
 شرفشاه دولائی. دیوان، چاپ عکسی از روی نسخه خطی، به کوشش محمدعلی صوتی،
 تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۸.
- _____ دیوان پیر شرفشاه دولائی، به کوشش عباس حاکی، رشت، فرهنگ و ارشاد
 اسلامی گیلان، ۱۳۷۲.
- شعله نیریزی. خسرو و شیرین، به کوشش نورانی وصال، شیراز، معرفت، بی تاریخ.
 حکیم شفائی اصفهانی. دیوان، به کوشش لطفعلی بنان، تبریز، اداره کل ارشاد اسلامی
 آذربایجان شرقی، ۱۳۶۲.
- شفیعی شیرازی. دیوان، به کوشش رضا عبداللهی، تهران، برگ، ۱۳۷۲.
 شکوهی تهرانی. دیوان، به کوشش غلامرضا عطار، تهران، علی اصغر شعبی، ۱۴۰۰
 قمری.
- شکیب اصفهانی. دیوان، اصفهان، مشعل، ۱۳۶۶.
 شمس طبسی. دیوان قاضی شمس الدین محمد طبسی، به کوشش تقی بینش، مشهد،
 کتابفروشی زوار، ۱۳۴۳.
- شورش هندوستانی. دیوان شورش عشق (شیخ سعدالدین صاحب قادری)، به کوشش
 قادرحسن خان، لکهنو، ۱۳۰۹ قمری.
- شهاب تربتی (شهابی). اندیشه شهاب، (آثار منظوم حاج شیخ عبدالسلام شهاب الدین)، به
 کوشش علی اکبر شهابی، مشهد، کتابفروشی زوار، ۱۳۵۷.
- شیخ بهائی. کلیات اشعار و آثار فارسی، به کوشش غلامحسین جواهری، تهران،
 کتابفروشی محمودی، بدون تاریخ.
- صائب تبریزی. دیوان، به کوشش محمد قهرمان (ج ۶)، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
 صاحب شبانکاری. دفتر دلگشا، به کوشش رسول هادیزاده، مسکو، ۱۹۶۰.
 صباحی بیدگلی. دیوان، به کوشش رضا معصومی، تهران، حافظ، ۱۳۶۶.
 صحبت لاری. دیوان، به کوشش حسین معرفت، شیراز، کتابفروشی معرفت، ۱۳۵۴.
 صغیر اصفهانی. دیوان قصائد و غزلیات، اصفهان، ۱۳۶۱.

- صفای اصفهانی. دیوان اشعار، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، تهران، اقبال، ۱۳۶۲.
- صفائی جندقی. دیوان، به کوشش سید علی آل داود، تهران، آفرینش، ۱۳۷۰.
- صورتگر، لطفعلی. نامه صورتگر، (بخش ۲، اشعار)، به کوشش کوکب صورتگر، تهران، پاژنگ، ۱۳۶۸.
- صهبایی دهلوی. کلیات صهبایی، کانپور (هند)، ۱۲۹۵ هـ. ق.
- طالب آملی. کلیات اشعار، به کوشش طاهری شهاب، تهران، سنائی، ۱۳۴۶.
- طراز یزدی. دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۶.
- طرزی افشار. دیوان، به کوشش علی تمدن، تهران، کتابفروشی ادبیه، ۱۳۳۸.
- ظهير فاریابی. دیوان، به کوشش احمد شیرازی، تهران، فروغی، ۱۳۶۱.
- عبدالواسع جلی. دیوان، به کوشش ذبیح الله صفا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۱.
- عبدی بیگ شیرازی. آئین اسکندری، به کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو، دانش، ۱۹۷۷ میلادی.
- _____ جوهر فرد، به کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو، دانش، ۱۹۷۹ میلادی.
- _____ دوحه الازهار، به کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو، دانش، ۱۹۷۴ میلادی.
- _____ روضة الصفاء، به کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو، دانش، ۱۹۷۴ میلادی.
- _____ هفت اختر، به کوشش ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو، دانش، ۱۹۷۴ میلادی.
- عیدزاکانی. کلیات، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، اقبال، ۱۳۵۳.
- _____ موش و گربه، تهران، نشریات حسن، بی تاریخ.
- عثمان مختاری. دیوان، به کوشش جلال الدین همایی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۱.
- عرفی شیرازی. دیوان (کلیات)، به کوشش جواهری، تهران، سنائی، ۱۳۵۷.

- عسجدی مروزی. دیوان، به کوشش طاهری شهاب، تهران، طهوری، ۱۳۳۴. عشقی همدانی. ← میرزاده عشقی.
- عصمت بخارائی. دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۶.
- عطار نیشابوری. دیوان، به کوشش حسین مکی، تهران، نشر چکامه، ۱۳۶۱.
- _____ . الهی نامه، به کوشش فؤاد روحانی، تهران، زوار، ۱۳۶۴.
- _____ . پند نامه و بی سر نامه، به کوشش احمد خوشنویس، تهران، ۱۳۶۲.
- _____ . جوهر الذات، تهران، نشر اشراقیه، ۱۳۷۱.
- _____ . خسرو نامه، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، تهران، زوار، ۱۳۳۹.
- _____ . مصیبت نامه، به کوشش نورانی وصال، تهران، زوار، ۱۳۶۴.
- _____ . مظهر العجایب، به کوشش احمد خوشنویس، تهران، سنائی، ۱۳۴۵.
- _____ . منطق الطیر، به کوشش محمد جواد مشکور، تهران، الهام، ۱۳۶۶.
- _____ . هیلاج نامه، به کوشش احمد خوشنویس، تهران، سنائی، ۱۳۶۳.
- عماد الدین عربشاه یزدی. مونس العشاق (منظوم)، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۶۶.
- عماد فقیه کرمانی. دیوان، به کوشش رکن الدین همایون فرخ، تهران، ۱۳۴۸.
- _____ . پنج گنج، به کوشش رکن الدین همایون فرخ، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۵۷.
- عماد الکتاب. زندگانی و آثار، به کوشش علی راهجیری، تهران، کتابخانه مرکزی، ۱۳۶۲.
- عمیق بخارائی. دیوان، به کوشش سعید نفیسی، تهران، فروغی.
- _____ . دیوان، تهران، فروغی، ۱۳۶۳.
- عنصری بلخی. دیوان، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، سنائی، ۱۳۶۳.
- عیوقی. ورقه و گلشاه عیوقی، به کوشش ذبیح الله صفا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- غالب زیدپوری. مثنوی گلدسته معانی، حیدرآباد، ۱۳۰۲ هـ. ق.
- غبار همدانی. دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۲.
- غروی اصفهانی (کمپانی). دیوان کمپانی، به کوشش سید کاظم موسوی، تهران، اسلامیه، ۱۳۶۴.

- غمگین اصفهانی. دیوان اشعار، به کوشش مجید اوحدی یکتا، تهران، سپهر، بی تاریخ.
- فانی سمنانی. دیوان، به کوشش علی نورالحکماء، مشخصات ناشر و جای نشر ندارد، تاریخ مقدمه، مهرماه ۱۳۲۹.
- فتحعلی شاه قاجار. دیوان کامل اشعار، به کوشش حسن گل محمدی، تهران، اطلس، ۱۳۷۰.
- فخرالدین اسعد گرگانی. ویس و رامین، به کوشش مجتبی مینوی، تهران، بروخیم، ۱۳۱۴.
- فخرالدین طباطبائی. کلیله و دمنه منظوم یا پیمانۀ پند، تهران، ۱۳۶۵.
- فدائی اصفهانی. دیوان قصاید میرزا نصرالله خانی فدایی، چاپ هند، ۱۳۱۰ قمری.
- فدائی دوائی. فوائد الانسان، معروف به: الفاظ الادویه منظوم، به کوشش شیخ الهی بخش محمد، لاهور، ۱۳۳۳ قمری.
- فدائی کرمانی. خرم و زیبا، تهران، علمی، ۱۳۳۰.
- فرخی سیستانی. دیوان حکیم فرخی سیستانی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، زوار، ۱۳۴۹.
- فردوسی طوسی. شاهنامه، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، علمی، ۱۳۴۹، (۶ جلد).
- _____ . یوسف و زلیخا، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۴ (این کتاب منسوب به فردوسی است).
- فرصت الدوله شیرازی. دیوان فرصت، به کوشش علی زرین قلم، تهران، سیروس، بی تا.
- فروغی بسطامی. دیوان کامل، به کوشش م. درویش، تهران، جاویدان، ۱۳۵۷.
- فصیح الزمان شیرازی. دیوان، به کوشش سیدهادی حائری، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۳.
- فضولی بغدادی. دیوان، به کوشش حسینیۀ مازی اوغلو، آنکارا، ۱۹۶۲ م.
- فلسفی. مجموعه اشعار نصرالله فلسفی، بی نا، بی جا، بی تا.
- فلکی شروانی. دیوان، به کوشش طاهری شهاب، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۵.
- فؤاد کرمانی. شمع جمع، به کوشش حسین بهزادی اندوهجردی، تهران، نشر صندوق، ۱۳۷۰.

- فیض کاشانی. دیوان کامل، به کوشش سید علی شفیعی، تهران، پگاه، ۱۳۶۲.
- فیضی (دکنی، هندوستانی). دیوان، به کوشش ا. دی. ارشد، تهران، فروغی، ۱۳۶۲.
- قآنی شیرازی. دیوان، به کوشش ناصر هیری، تهران، انتشارات گلشائی، ۱۳۶۴.
- قاسم انوار. دیوان، به کوشش سعید نفیسی، کتابخانه سنائی، ۱۳۳۷.
- قاسم کاهی. دیوان، به کوشش احمد کرمی، به خط علی عریانی، تهران، تالار کتاب، ۱۳۶۶.
- قاضی زاهدی. دیوان، قم، ۱۳۶۲.
- قانع طوسی. کلیله و دمنه منظوم، به کوشش ماگالی تودوا، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۸.
- قصاب کاشانی. دیوان، به کوشش محمد عباسی، تهران، مؤسسه خدمات چاپ، ۱۳۶۲.
- قطران تبریزی. دیوان، به کوشش محمد نخجوانی، تهران، ققنوس، ۱۳۶۲.
- قوامی رازی. دیوان، به کوشش میرجلال الدین محدث ارموی، تهران، سپهر، ۱۳۳۴.
- کسائی مروزی. اشعار، از مهدی درخشان، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۴.
- _____ . گزیده اشعار، به انتخاب و شرح جعفر شعار، تهران، چاپ و نشر بنیاد، ۱۳۶۸.
- کلبعلی خان نواب. تاج فرخی، مصطفی آباد رامپور (هندوستان)، ۱۲۹۳ قمری.
- کلیم کاشانی. دیوان کامل، به کوشش مهدی افشار، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۶۲.
- کمال الدین مسعود خجندی. دیوان (۴ جلد)، به کوشش ک. شیدفر، مسکو، دانش، ۱۹۷۵ میلادی.
- کمال الدین اسماعیل اصفهانی. دیوان، به کوشش حسین بحر العلومی، تهران، دهخدا، ۱۳۴۸.
- گرچی اصفهانی. دیوان میرزا عبدالله گرچی اصفهانی، به کوشش امین خضرائی، تهران، ۱۳۷۰.
- گلزار اصفهانی. دیوان گلزار اصفهانی، به کوشش محمد شفیعی اصفهانی، تهران، اسلامیه، ۱۳۳۷.

- گمنام [تفرشی]. دیوان قصاید و غزلیات، تهران، ۱۳۲۸ شمسی.
- گویا [پنجابی، غزنوی]. دیوان گویا [تهران، ۱۳۴۲].
- لامعی گرگانی. دیوان، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، اشرفی، ۱۳۵۵.
- لیبیی الادیبی. لیبیی و اشعار او، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۳۲.
- مجدوبعلیشاه همدانی. دیوان مجدوبعلیشاه، تهران، اقبال، ۱۳۶۱.
- مجنون توپسراکانی. دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۹.
- مجمر اصفهانی. دیوان مجمر، به کوشش محمد محیط طباطبائی، تهران، خیام، ۱۳۴۵.
- مجیربیلقانی. دیوان، به کوشش محمد آبادی، تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ، ۱۳۵۸.
- محتشم کاشانی. دیوان، تهران، چاپ محتشم، ۱۳۳۷.
- محمودخان ملک الشعراء صبا. دیوان، تهران، محله ارمغان، ۱۳۲۹.
- مدهوش طهرانی (تهرانی). دیوان، به کوشش احمد کرمی، تهران، نشریات ما، ۱۳۶۸.
- مسرور اصفهانی (حسین مسرور). راز الهام، تهران، کیهان، ۱۳۳۸.
- مسعود سعد سلمان. دیوان (۲ جلد)، به کوشش مهدی نوریانی، اصفهان، انتشارات کمال، ۱۳۶۴.
- مسعود قمی. یوسف و زلیخا، به کوشش علی آل داود، تهران، آفرینش، ۱۳۶۹.
- مشفق بخارایی. منتخبات اشعار، به کوشش حق نظر نظرزاده، تاجیکستان، شهر دوشنبه، ۱۹۵۹ میلادی.
- مظفرعلیشاه. نورالانوار (منظومه‌ای در صنعت و کیمیا)، به کوشش نصرالله سبوحی، تهران، خیام و پیروز، بدون تاریخ.
- مفتون همدانی. دیوان اشعار، با مقدمه سعید نفیسی، همدان، کتابفروشی بوعلی، ۱۳۳۴.
- مقیمی ایبانه‌ای. عندلیب تاردر، تهران، مقیمی، ۱۳۷۰.
- مکتبی شیرازی. لیلی و مجنون، به کوشش کوهی کرمانی، تهران، انتشارات مجله ادبی نسیم صبا، ۱۳۱۲.
- ملک الشعراء بهار. دیوان اشعار، به کوشش مهرداد بهار، تهران، توس، ۱۳۶۸. (دو جلد).